

stadswandeling

LEEUWARDEN

Sporen van joods leven

VOORAF

De Leeuwarder joodse gemeenschap kent een geschiedenis van ruim 350 jaar. In de 19e eeuw was Leeuwarden hét joodse centrum van Noord-Nederland. Al sedert de late middeleeuwen vluchtten er joden – de zogenaamde Sefardim of Sefardische joden – naar noordelijker streken, aanvankelijk naar Antwerpen, doch vanaf het eind van de 16e eeuw ook naar Amsterdam. Dit waren joden wier voorouders in Spanje en Portugal leefden. Hier werden ze eind 15e eeuw op straffe des doods gedwongen zich tot het christendom te bekeren. Anders konden ze hun biezen pakken. Ondanks dat velen van hen vervolging trachtten te ontlopen door zich te laten dopen, belandden ettelijke joden toch op de brandstapel.

De Sefardische joden stonden in West-Europa meer in aanzien dan de Asjkenazische joden of Asjkenazim, de joden uit Oost-Europa. Aangezien handwerkgilden in Nederland hun gelederen gesloten hielden voor joden, resteerde voor de nieuwkomers vaak niets anders dan hun brood te verdienen in de handel en het bankwezen.

In 1603 blijkt er in Amsterdam voor het eerst officieel sprake te zijn van joodse godsdienstuitoefening. De uit Emden afkomstige rabbijn Moshe Ury HaLevi – aangetrokken om immigranten tot het jodendom terug te brengen – wordt aangehouden op verdenking van verkoop van verboden goederen. Hij ontkent, maar bekennt wel *'zijn religie op Joodsche manier alhier ter stede geëxerceerd te hebben'* en wordt vrijgelaten. De eerste openbare synagoge in Amsterdam werd in 1639 ingewijd.

De betrekkelijke godsdienstvrijheid in de Nederlanden trok vanaf het begin van de 17e eeuw in toenemende mate Asjkenazim uit Oost-Europa aan. Door kozakken georganiseerde pogroms hadden in het westen van het Russische Rijk al aan zo'n half miljoen joden het leven gekost. Binnen enkele decennia werd de Sefardische gemeenschap binnen Amsterdam door de Ashkenazim overvleugeld. Met 10.000 joden had Amsterdam rond 1700 de grootste joodse gemeenschap in West-Europa.

Vanaf de eerste helft van de 17e eeuw zochten steeds meer joden hun heil in Friesland. Zij waren hoofdzakelijk afkomstig uit Duitsland en Polen en spraken overwegend Jiddisch. De groep bestond uit een bonte mix van dagloners, turfstekers, slaggers, veehandelaren en straatventers. In 1645 werd van provinciewege bevolen *'dat nopens de joden binnen*

den landschappe van Frieslandt narigten omtrent hunne komst, hun aantal en hunne namen moesten worden ingewonnen, waartoe lijsten moesten worden opgemaect’.

De eerste – in Amsterdamse archiefbescheiden met naam en toenaam genoemde – uit Leeuwarden afkomstige jood was een zekere Isaac Jochems die, na een aldaar in 1651 gepleegde diefstal, de benen zou hebben genomen. In 1670 werd, tegen een jaarlijkse vergoeding van vijf goudgulden, door het Leeuwarder stadsbestuur aan Jacob ‘de Jode’ en zijn familie een ledige plaats aan de stadswal achter de Boterhoek in gebruik afgestaan om als begraafplaats te dienen.

Omstreeks 1700 was er in Leeuwarden inmiddels een kleine joodse gemeenschap ontstaan, die haar geloof beoefende in een kleine sjoel. Daarna wordt er vaker in publicaties gesproken over een synagoge. Onbekend is of het hier ging om een zogenaamde huissynagoge of om een afzonderlijk gebouw. De eerste Leeuwarder rabbijn was Jacob Emmerik die stamde uit een geslacht van geleerden. Op 29 augustus 1803 werd door opperrabbijn Levy Mozes Saul de eerste steen gelegd voor een nieuwe synagoge aan de Sacramentsstraat. Op 3 maart 1805 werd het nieuwe godshuis feestelijk ingewijd. Een groot deel van de Leeuwarder joden vestigde zich vanaf de 18e eeuw in de omgeving van de synagoge. Bij de Put, de Sacramentsstraat, de Slotmakersstraat, de Speelmansstraat en de Breedstraat vormden, met een deel van de Nieuweburen, een wijk die vooral door joden werd bewoond. Daar woonden de slaggers en de bakkers en bevonden zich talrijke kleine winkeltjes. Het hart van de joodse wijk werd gevormd door het pleintje Bij de Put, dat in de loop der jaren een écht Jiddisch karakter kreeg. Soms waren de stoepen hier eind 19e eeuw volgebouwd met loofhutten. Echter na 1900 speelde hier het Jiddisch in de dagelijkse omgang nauwelijks meer een rol van betekenis.

De joodse gemeenschap had vele internationale banden. Reeds in de 18e eeuw bestonden er contacten met Jeruzalem. In 1914 werd in Leeuwarden een comité voor joodse vluchtelingen opgericht. Tien vluchtelingen uit Rusland werden in Leeuwarden verzorgd. De meesten zullen naar de VS zijn vertrokken. Kort na de Eerste Wereldoorlog ontstond er als reactie op pogroms in de Oekraïne een afdeling Leeuwarden van het Comité voor joodse transmigranten. Voorzitter was dr. M. Vromen (tevens gemeenteraadslid), tot zijn vertrek naar Israël in 1939.

Hoeveel joden er rond 1700 in Leeuwarden woonden is niet precies bekend. De eerste telling werd gehouden in 1738. Toen waren er 101 joodse inwoners. Vervolgens nam het via 140 in 1754 en 433 in 1798 toe tot 647 in 1809. In de loop van de 19e eeuw nam de joodse gemeenschap in Leeuwarden fors in aantal toe. In 1879 woonden er 1203 joden in Leeuwarden en nog altijd waren zij ruim vertegenwoordigd in de handel, zij het steeds vaker als winkelier. Velen van hen waren inmiddels zo geïntegreerd dat ze Liwwadders spraken en Fries in de oren klinkende familienamen als Drielsma, Woudstra, Turksma en Feitsma hadden aangenomen. Een steeds groter aantal Leeuwarders van joodse afkomst vestigde zich buiten de joodse buurt, keerde zich af van joodse tradities of trouwde met ingezetenen van christelijke huize. De Leeuwarder joodse gemeente stond bekend als tamelijk orthodox. Zij was de laatste gemeente in Nederland die zich formeel nog van het Jiddisch bediende. Pas in 1880 ging ook de Leeuwarder joodse gemeente om en gaf gehoor aan de wensen van progressieve gemeenteleden. Talloze verhalen en anekdotes over kleurrijke joodse stadsgenoten zijn door het voorgeslacht overgeleverd. Zij droegen in niet onbelangrijke mate bij aan het nostalgische, gemoedelijke beeld dat de vooroorlogse jaren bij ons oproepen. Tijdens deze wandeling zal een aantal van deze verhalen de revue passeren.

Al vanaf het einde van de 19e eeuw en met name in de crisisjaren dertig van de vorige eeuw, trokken veel joden weg uit Leeuwarden. Vaak zochten zij hun toevlucht in Amsterdam. In de jaren dertig was het joden uit Duitsland toegestaan zich in Nederland te vestigen mits Nederlandse joden zich financieel garant stelden. Nadat de Duitsers ons land hadden bezet is het merendeel van de joodse ingezetenen uit Leeuwarden weggevoerd. Telde de gemeenschap in 1941 – vóór de deportaties begonnen – nog 665 leden, na de bevrijding keerden slechts 55 joden terug naar Leeuwarden. Van die 665 joden waren er 76 met de Duitse nationaliteit, één Hongaar en één Pool. 23 personen waren afkomstig uit gemengd gehuwde ouders; zij overleefden allen de oorlog. Cijfers uit de beruchtste kampen: 261 Leeuwarder joden stierven in Auschwitz; zeven in Mauthausen; 138 in Sobibor. Het oudste slachtoffer was 87 jaar en het jongste negen maanden. Slechts 20% had de volkerenmoord tijdens de Tweede Wereldoorlog overleefd.

DE WANDELING

1 Groeneweg 1 Historisch Centrum Leeuwarden

Het startpunt van de wandeling bevindt zich bij het Historisch Centrum Leeuwarden (HCL). Het HCL, waarvan de publieksruimten zijn gevestigd in een schoolgebouw uit 1841, beheert – net als het naburige Tresoar – joods erfgoed. Zo wordt de film *The scrolls* (gebedsrollen) of *Leeuwarden* op verzoek in het HCL vertoond. Daarnaast beheert het HCL de collectie De Roos, waarin zich propagandamateriaal uit de Tweede Wereldoorlog bevindt, waaronder antisemitische affiches.

2 Tournooiveld Tweede joodse begraafplaats (popbunker)

Bij de zij-ingang van de Prinsentuin aan het Tournooiveld – op de hoek van de Groeneweg – was in het verleden een joodse begraafplaats te vinden. De eerste begraafplaats bevond zich achter het huidige Tresoar. Ook de tweede raakte sterk verwaarloosd. De houten schutting die deze uit 1786 daterende begraafplaats gedeeltelijk had omgeven, was gedurende de laatste oorlogswinter in de Leeuwarder kachels en fornuizen verdwenen. Op het reinigingshuisje van de begraafplaats zou de tekst hebben gestaan: *'Haji lódoen lómoes waha meijsim lahachie jous'*. 'De mens is geboren om te leven en hij leeft om te sterven'.

Na de oorlog ontbrak het de sterk gedecimeerde joodse gemeenschap aan financiële middelen om beide begraafplaatsen weer in hun oorspronkelijke staat terug te brengen. Aangezien de stad er groot belang aan hechtte om het bezit van beide begraafplaatsen te verwerven – onder andere met het oog op de dringend gewenste verbreding van de Groeneweg – werden al vrij spoedig onderhandelingen gevoerd met het Nederlands Israelitisch Kerkgenootschap. Overeengekomen werd dat overname zou kunnen geschieden zodra de begraafplaatsen waren geruimd. Een tweetal ter plaatse aangetroffen gebedsrollenkokers bevonden zich tegenwoordig in het Fries Museum. De stoffelijke resten en de grafzerken werden zoveel als doenlijk was naar de joodse begraafplaats aan de Jelsumerstraat overgebracht.

Op 11 juni 1952 stemde de gemeenteraad in met het voorstel van B&W tot aankoop van beide percelen aan Boterhoek en Groeneweg. Een jaar later werd het terrein aan de Groeneweg weer doorverkocht aan het Rijk ten behoeve van de bouw van een gedeeltelijk ondergronds centrum voor het korps Luchtwachtdienst, afdeling Friesland. Tegenwoordig is het restant van dit complex in gebruik als 'popbunker'.

FOTO LEEUWARDER COURANT, 25 JUNI 1953

Het terrein van de voormalige joodse begraafplaats aan de Groeneweg wordt geëgaliseerd ten behoeve van de bouw van een (deels ondergronds) centrum voor de Luchtwachtdienst.

Schoenmakersperk

De joodse koopman Isack Salomon Duparc heeft zich genoemd naar de straat waar hij woonde: het Schoenmakersperk. Ter onderscheiding van een andere Isack Salomon werd hij ook wel aangeduid als Isack Salomon op 't Perk of Isack op 't Perk. De naam Duparc die in 1811 werd aangenomen, is een verfransing van deze naam. Op deze wijze dragen de leden van de familie Duparc in hun familienaam de herinnering mee aan de straat waar hun voorvader Isack Salomon Duparc ooit heeft gewoond. Isack Salomon Duparc was van 1800 tot aan zijn dood in 1821 secretaris van de joodse gemeente. Daarnaast was hij werkzaam als vertaler in het Frans, het Nederlands en het Hebreeuws. Kleinzoon Arie Duparc zou later 45 jaar zitting hebben in de gemeenteraad van Leeuwarden. Daarnaast was hij 55 jaar lang als redacteur verbonden aan de *Leeuwarder Courant*. Zie ook: 27. Grote Kerkstraat 27.

3

A.S. Levissonstraat 40 joodse school en joods monument

De A.S. Levissonstraat (voorheen Perkstraat) is vernoemd naar Abraham Salomon Levisson (Den Haag 1902- Tröbitz 1945), tussen 1935 en 1945 opperrabijn van Friesland en Drenthe. Hij was op 3 december 1935 opperrabijn Dasberg opgevolgd. Hij zette zich in voor de joodse vluchtelingen in Westerbork, waar hij als gevangene terecht kwam. Vanwege zijn energieke opofferingszin kreeg hij de bijnaam 'Rebbe Simche' oftewel 'Rabbin Vreugde'. Hij werd in 1943 gedeporteerd naar Bergen-Belsen. Toen de Engelsen in 1945 het kamp naderden werden de gevangenen, waaronder Levisson, geëvacueerd. Vlak voor de bevrijding is Levisson omgekomen in een evacuatietrein nabij Tröbitz in Oost-Duitsland.

De joodse school aan de A.S. Levissonstraat heette in het verleden de Dussenusschool. De school was, overeenkomstig de wens van de weduwe Wertheimer-Dusnus in Frankfurt, die f 2.000,- had geschonken voor de stichting van de school, genoemd naar haar vader Baruch Bendit Dusnus, tot 1886 opperrabijn van Friesland. De school, waarvan de eerste steen in 1886 werd gelegd door I.S. Turksma, is ontworpen door

architect Herman Rudolf Stoett. Vanaf 1941 was de Dusnus-school de enige onderwijsinstelling voor joodse kinderen in de Friese hoofdstad – ze mochten nergens anders les volgen. Al snel werden de absentielijsten op de Dusnus-school schrikbarend lang. Joodse kinderen doken onder of werden weggevoerd. In maart 1943 waren alle schoolbanken leeg. *'Het kind is er niet meer'*, zegt de Hebreeuwse tekst op een van de gedenkstenen voor de joodse school in Leeuwarden. De school wordt de laatste jaren gebruikt als dependance van OBS De Oldenije.

In 1949 is op de niet voor publiek toegankelijke joodse begraafplaats een gedenkteken voor de weggevoerde joden opgericht. Op 11 mei 1987, 42 jaar na de bevrijding, kreeg Leeuwarden pas een openbaar monument ter herinnering aan de tragedie van de jodenvervolgving die aan 550 van de 665 Leeuwarder joden het leven kostte.

Het monument op het plein voor de Dussenusschool is in opdracht van de gemeente ontworpen. Destijds is gekozen voor het ontwerp van keramist Kees van Renssen en diens echtgenote Hubi, omdat het, zo luidde de beoordeling, een grote emotionele zeggingskracht heeft en het bovendien een specifiek herkenningspunt is voor Leeuwarden, met een duidelijke verwijzing naar de joodse gemeenschap in de Friese hoofdstad.

Het omvat twee keramische gedenktekens, bestaande uit een horizontale klauwmuur met twee zijbeuken, die de ondergang van de joodse gemeente symboliseert, en een verticale, viereenhalve meter hoge zuil in de vorm van een 'mezoëza' met davidster, als teken van hoop op een goede toekomst. Een mezoëza is een metalen kokertje dat volgens joods gebruik op de rechter deurpost van woningen wordt geplaatst. 'Een huis wordt eerst een joods thuis, wanneer dit kokertje zich aan de deurpost bevindt'. Meestal werd een mezoëza door de voorganger van de joodse gemeente, in aanwezigheid van het vereiste quorum van tien volwassen joodse mannen en onder het zeggen van een citaat uit de Thora, aan de deur bevestigd. In het kokertje bevindt zich een stukje opgerold perkament, met daarop het Sjema' Jisraël, de geloofsbelijdenis van het joodse volk.

De zuil is uit zeventien ringen opgebouwd. De bovenste ring is samengesteld uit vier tegels, de zestien andere ringen bevatten zes grote tegels. Op de voorzijde van de zuil staan fragmenten van de notulen

van de laatste kerkenraadsvergadering op 8 december 1942 (tijdens Chanoeka). Op de achterzijde zijn de namen aangebracht van de straten waar de vroegere joodse bewoners eens woonden.

De muur is bedekt met tegels waarop tekstflarden uit de administratie van de joodse gemeente en de joodse school staan weergegeven. Zo zijn er rapportcijfers, een stukje uit een schoolschrift met Hebreeuwse letters en een toenemende absentielijst te zien.

Abraham Salomon Levisson werd op 8 juni 1902 geboren in Den Haag als zoon van welgestelde ouders. Levisson voltooide een aantal opleidingen: een semitische talenstudie aan het rabbijnen-seminarium in Berlijn, hij studeerde aan het Ned. Isr. Seminarium te Amsterdam en behaalde in 1931 zijn moré-diploma. Hij was leraar aan het Ned. Isr. Seminarium en Beth Hamidrassj en voorzitter van *Toutseous Chajiem*.

Op 3 december 1935 deed Levisson zijn intrede als opperrabbin van Friesland en Drenthe te Leeuwarden. Hij volgde opperrabbin Dasberg op en ging wonen aan de Alma Tademastraat 20. Zijn aantreden was drie maanden na het ondertekenen van de Neurenberger wetten, waarbij joden in Duitsland werden uitgesloten van de samenleving. Direct na de ambtsaanvaarding werd Levisson geconfronteerd met joden die via Drenthe (de 'groene strook' tussen Hardenberg en Emmen) vluchtten uit Duitsland. Nadat joden in 1938 werden ontheven uit het Duitse staatsburgerschap en joodse zaken massaal werden geplunderd en vernietigd moest Levisson voor tal van staatloze joden een levensmogelijkheid zoeken.

Direct na de Kristallnacht op 9 november 1938 begaf Levisson zich naar de grens. Hij probeerde daar te weten te komen om hoeveel joodse vluchtelingen het ging. Het landelijke 'Comité voor Joodse Vluchtelingen' vormde meteen een comité te Leeuwarden. Zij hielpen bij het financieren van de opvang. De meeste joden waren illegaal naar Nederland gekomen, met een grote J in hun Duitse paspoort. Een vooraanstaand niet-joodse ingezetene schreef, na terugkomst van Levisson, een brief aan de Nederlandse regering. In die brief bracht hij het plan naar voren om 'locale comités in te richten, die met behulp van niet-joodsche ingezetenen, garant blijven tegenover de Regeering

voor opname in eigen gezinsverband, voorlopig voor 1 jaar, voor een zeker aantal gezinnen.'

Veel Duits-joodse gezinnen probeerden te vluchten naar het buitenland. Levisson speelde daarbij een grote rol. Op 28 december 1938 ontvangt Levisson een brief van het consulaat van Panamá waarin het opnemen van 'uitgewekenen' werd geweigerd. Er volgen nog vele andere consulaten. In 1939 gebeurde het opvangen van Duits-joodse personen in Nederland voor eigen risico. Omdat dit tot grote problemen leidde, stelde de regering aan opperrabbijn Levisson voor een 'Centraal Joodsch Vluchtelingenkamp' in te richten, op 15 augustus 1939 werd de bouwvergunning verleend door de gemeente Westerbork. Op bevel van Levisson worden in Kamp Westerbork streng de orthodox-joodse rituelen nageleefd. Inclusief besnijdenis.

Op 10 mei 1940 begon Hitler de aanval op Nederland, België en Luxemburg. In het Centrale Vluchtelingenkamp Westerbork was een evacuatieplan opgesteld dat direct na de Duitse inval uitgevoerd werd. Het was de bedoeling dat de kampbewoners via de provincie Zeeland naar Engeland vluchtten, maar zover kwamen de evacués niet. In Hooghalen vertrokken ze per trein, maar ze kwamen niet verder dan Zwolle, omdat de IJsselbrug was opgeblazen. De vluchte-lingentrein week vervolgens uit richting de Afsluitdijk, maar de treinreis stopte in Leeuwarden. Aanvankelijk werden ze hier opgevangen in de Beurs en bij gezinnen, maar de Nederlandse autoriteiten besloten hen toch weer terug te sturen naar Durchgangslager (Doorgangskamp) Westerbork, vanwaaruit ze uiteindelijk werden gedeporteerd naar de vernietigingskampen.

De Dusschool voor joods godsdienstonderwijs aan de Perkstraat, hoek Jacobijnerkerkhof in 1936

Bij de Put 11 Bakkerij Elie Beerenborg

Hier was in de jaren dertig bakker Elie Beerenborg (Zevenbergen 1891-Auschwitz 1942) gevestigd. Hij was getrouwd met Sara Rozette (1893-1942) en kwam oorspronkelijk uit Rotterdam. Het echtpaar had drie kinderen, Cato (1922), Abraham (1925-1943) en Gabriël (1930-1942). Elie was eerst knecht bij bakker Odewald in hetzelfde pand op de Put en heeft ook gewerkt voor Michiel Lubinski, toen die de zaak overnam van Odewald. Toen de Lubinski's verhuisden naar de Nieuweburen, begon Elie Beerenborg voor zichzelf. Daarmee kwam het aantal joodse bakkerswinkels in Leeuwarden op drie. In zijn bakkerij werden o.a. ook de matzes gebakken. Op sabbath was de bakkerij dicht, maar op zondag werd er wel gebakken. Veel Leeuwarders, joods of niet-joods, kwamen dan ook op zondag naar de joodse bakkers, hetzij voor brood, hetzij voor 'un púde joadekoeken'. Eropuit te worden gestuurd voor dit laatste product veroorzaakte bij de jeugd wel eens de nodige schroom, aangezien ze de naam van de lekkernij voor de toonbank niet zonder schaamte over hun lippen konden krijgen. Het enige verbale ruggesteuntje dat zoon- of dochterlief dan van huis meekreeg, luidde: "Tsja, ik ken der oek niks an doen; soa hiette die dingen nou eenmaal."

Bij de Put 9 Woonhuis rabbijn Samuel Mendels

Hier was het woonhuis van godsdienstleraar en rabbijn Samuel Mendels (Almelo 1885-Sobibor 1943). Mendels ontving van de Nederlandsch Israëlietische Gemeente in 1941 en 1942 een maandloon van fl 224,84 voor zijn werk. De joodse gemeente Leeuwarden draagt in maart 1943 per brief een som geld over aan het accountantsbureau dat vanaf dat moment huren en/of salarissen van een aantal personen (waaronder Samuel Mendels en A.S. Levisson) in dienst van de joodse gemeente zal betalen. Samuel Mendels was getrouwd met Henriette Louise Jacobson, zij hadden acht kinderen: Veronica en Abraham David I (jong gestorven), Catharina Jetje (werkte als kokkin bij het Israëlitisch Oudeliiedengesticht in Rotterdam), Abraham David II, David Arthur

(elektrotechnicus), Arthur, Rozalie. Samuel Mendels komt in 1943 om in Sobibor, Henriëtte Jacobson overlijdt in 1942 in Leeuwarden en is begraven op het joodse kerkhof. Geen van de kinderen overleeft de oorlog.

Gezicht op het pleintje Bij de Put – het hart van de joodse wijk – gezien vanuit de Sacramentsstraat in 1927

6 Bij de Put 1 Snoepwinkel Judik Broekhuijsen-Drielsma

Snoep- en chocolateriezaken waren in de jaren dertig haast allemaal joods in Leeuwarden. Judikje Broekhuijsen-Drielsma (Leeuwarden 1892-Auschwitz 1942), dochter van de rijwielhandelaar Jacob Drielsma en Rachel Keizer en eerder gehuwd met handelsreiziger Philip Cohen, zat in de jaren 30 in het pand waar tot een paar jaar terug Buurke was gevestigd, op de hoek van de Speelmansstraat en Bij de Put. Verder waren er nog een Feitsma in de Breedstraat, Jetje Culp in de Speelmansstraat, De Metz aan de Wissesdwinger 16 en Van Velzen in de Sacramentsstraat in deze branche actief.

7 Bij de Put 2 Slagerij Gerson de Wilde

Op de hoek van de Breedstraat en Bij de Put was de slagerij van Gerson de Wilde (Sneek 1882-Auschwitz 1942) gevestigd. De Wilde oefende zijn bedrijf uit met zijn drie zonen. Het gezin was uit Sneek naar Leeuwarden verhuisd. Bij de vriendelijke, corpulente slager kon men terecht voor goedkoop rundergehakt en rundvlees, maar ook voor 'iets fijns in de snertpot'. Ook zat op deze hoek op de stoep het 'Kiepejedsje' vaak kippen te plukken. De jeugd plaagde hem dan door hem met een veer te kietelen.

In Leeuwarden was destijds een groot aantal joodse (koosjere) slagers gevestigd. Joden moeten kasjer of ook wel koosjer eten. Koosjer betekent 'geoorloofd' of 'toegestaan'. De Thora is hier vrij nauwkeurig in: 'Elk dier dat gespleten hoeven heeft en herkauwt, moogt gij eten. (...) Dit moogt gij eten van al wat in het water leeft: al wat vinnen en schubben heeft, moogt gij eten, maar gij zult niets eten dat geen vinnen of schubben heeft; onrein zal dat voor u zijn'.

Portret van Izak Zendijk (Leeuwarden 1856-1925)
in de deur van zijn slagerij, Breedstraat 53

Breedstraat 62 Woonhuis Ype Schaaf

Hier werd de bekende predikant Ype Schaaf (1930-2003) als zoon van een vishandelaar geboren. Na aanvankelijk als missionaris in Afrika werkzaam te zijn geweest, ontpopte ds. Schaaf zich terug in Friesland als chroniqueur van joods Leeuwarden (*Goeie schoure & treifene schoure – het Joodse leven in de Leeuwarder binnenstad*). Later werd hij hoofdredacteur van het *Friesch Dagblad*.

Geboren en getogen in de joodse buurt was Ype Schaaf als betrekkelijk buitenstaander toch een autoriteit op het gebied van het joodse leven in deze hoek van de stad. Zo schrijft hij in de inleiding van het aangehaalde werkje over zijn herinneringen aan de late jaren 30: "Op de 28 panden was er één woonhuis, terwijl een ander huis de ingang van de Zalen Schaaf was. Van de 26 winkels waren er vijf joods, terwijl in drie bovenhuizen ook joodse gezinnen woonden. Van de 26 winkels waren er twaalf slagerijen. Eén verkocht alleen vet en spek, één had o.a. Argentijns bevroren vlees, één was paardenslager en één verkocht vlees van onder rabbinaal toezicht geslacht vee. De overigen waren gewone slaggers."

Breedstraat 65 Roosje en Betje Cohen

Hier hangt een plaquette ter nagedachtenis aan Roosje Cohen. In de jaren 70 van de 19e eeuw woonde in de Speelmansstraat het kinderrijke gezin van schoenpoetser Salomon Cohen (1851-1918). Ook woonde het gezin lange tijd in de Breedstraat op nummer 65. De vaste standplaats van Salomon was bij het NS-Station. Onder het schoenpoetsen vertelde hij meestal honderd uit, daarbij drukke gebaren makend. Hij had een chronisch gebrek aan wisselgeld. Tevergeefs graaiend in zijn buidelzje zei hij dan: "Kom, jou mutte de trein oek niet misse...". Ook zou hij volgens overlevering de honorering van zijn werkzaamheden veelal aan de klant overlaten. Vroeg deze toch aan Salomon wat hij verschuldigd was, dan antwoordde deze licht besmuikt: "De vorige menheer gaf 'n kwartsje". Toch een behoorlijke 'rib uit het lijf', zo'n honderd jaar geleden! Dochters Roosje (1881-1958)

en Betje Cohen (1881-1951) overleefden de oorlogsjaren dankzij een huwelijk met niet-joodse sigarenmakers. Vooral Roosje werd een bekende Leeuwarder verschijning. Samen met haar tweelingzus Betje dreef zij handel op straat. Reeds op haar tiende jaar begon Roosje op de Leeuwarder veemarkt haar handelzje in kraakamandelen, die zij in twee grote korven meezeulde. Op 21 september 1956 stond zij 65 jaar op de veemarkt en werd zij gehuldigd. Er werd een foto gemaakt voor het *Friesch Dagblad*: Roosje Cohen temidden van 'haar mannen', de marktkooplui op de veemarkt in Leeuwarden. Ter ere van Roosje en Betje is een door beeldhouwster Karianne Krabbendam vervaardigd beeldhouwwerk geplaatst bij de spoorwegovergang op de hoek van de Hollanderdijk en de Schrans.

FOTO FRIESCH DAGBLAD (SJOERD ANDRINGA)

Roosje Cohen in 1956 met negotie op de veemarkt

10 Nieuweburen 118 Woonhuis Salomon Sitters

Op 26 augustus 1880 kwam Salomon Sitters met zijn gezin uit Amsterdam naar Leeuwarden. Na korte tijd aan de Turfmarkt te hebben gewoond, vestigde hij zich op de bovenverdieping van het pand Nieuweburen 118, gelegen op de hoek van Breedstraat oostzijde, waar hij het grootste deel van zijn leven zou blijven wonen. Hij was getrouwd met Elizabeth Hoffman en samen hadden ze zes kinderen. In 1880 volgde hij de toen net overleden L.Z. Polak op als tweede godsdienstonderwijzer en werd hij daarnaast leraar bij het godsdienstig genootschap Ohavé Tora. Deze gecombineerde functies leveren hem een jaarsalaris op van 1800 gulden, een voor die tijd niet onaanzienlijk bedrag. De bekende joodse historicus Hartog Beem karakteriseert Sitters in zijn geschiedenis van de joden in Leeuwarden als “een man van groot joods weten”. Ook na zijn pensionering bleef Sitters actief en pas op 23 november 1930 nam hij op hoge leeftijd afscheid van de jeugdvereniging “Ets Chajim”, waar hij twintig jaar lang belangeloos als godsdienstonderwijzer had opgetreden.

Een hoogtepunt in zijn carrière was zijn bemoeienis met het 100-jarig jubileum van de synagoge in Leeuwarden in 1905. Datzelfde jaar vierde men ook zijn 25-jarig ambtsjubileum in Leeuwarden en zijn 40-jarig jubileum als voorzanger. Tien jaar later kon, nog altijd in Leeuwarden, zeer groots zijn 50-jarig jubileum als chazan (voorzanger) worden gevierd.

In 1924 werd hij Ridder in de Orde van Oranje Nassau. De laatste acht maanden van zijn leven werd hij verpleegd in de Joodse Invalide in Amsterdam waar hij op dinsdag 18 februari 1936 op 97-jarige leeftijd overleed. Onder grote belangstelling werd Salomon Sitters enkele dagen later op de joodse begraafplaats van Leeuwarden begraven.

De begrafenis van Salomon Sitters (Amsterdam 1838-1936), oud-oppervoorzanger der Leeuwarder synagoge, op de joodse begraafplaats

Nieuweburen

Mikwe aan de Bargejagerssteeg

Achter de bebouwing aan de westkant van de Breedstraat – tussen Nieuweburen 96 en 112 – bevindt zich de Bargejagerssteeg. Deze doodlopende steeg, die in 1718 voor het eerst werd vermeld, zal haar naam ontleen aan een veedrijver die daar woonde. ‘Barg’ betekent niet alleen in het Fries, maar ook in het oudere Nederlands varken. In de Bargejagerssteeg bevond zich ooit een joods ritueel badhuis of mikwe. Een badhuis was essentieel in de joodse cultuur. In een mikwe vonden spirituele of rituele reinigingen plaats. Bestek dat gemaakt was door niet-Joden kon door onderdompeling in de Mikwe geschikt gemaakt worden om te gebruiken in de koosjere joodse keuken. Een bekering naar het joodse geloof werd bekrachtigd door een ritueel bad. Ook moest een vrouw na haar menstruatie eerst

ritueel gereinigd worden voordat zij weer gemeenschap met haar man mocht hebben. Een Mikwe moet voldoen aan de voorschriften in de Mitswot, de Bijbelse ge- en verboden die leidraad zijn voor het joodse leven. In dit badhuis heeft ooit een gedenksteen met Hebreeuws opschrift gezeten dat betekent 'Heil U Israël' (1781). In 1865 werd deze steen van 56,5 centimeter bij 69,5 centimeter herplaatst in een nieuw badhuis aan de Slotmakersstraat.

Nieuweburen 96

Woonhuis Andries de Metz

Andries de Metz (Leeuwarden 1905-1940) was een zoon van Bernard de Metz en Mina Leviticus. Zijn vader was mede-eigenaar van groothandel in zoetwaren Firma A. de Metz, thans De Metz BV. Andries was bekend in de gemeente Leeuwarden. Hij schijnt een briljant wiskundige te zijn geweest en tevens leraar in dat vak. Daarnaast was hij bestuurslid van de voetbalvereniging L.A.C. Frisia 1883. Hij was een godsvruchtig man met een buitengewone interesse voor joodse literatuur.

Toen in 1940 de oorlog uitbrak, was Andries als reserve eerste officier bij het 20ste Regiment Infanterie belast met het verdedigen van het Ministerie van Economische Zaken in Den Haag. In een artikel in de Telegraaf van 6 mei 2006 vertelt zijn achterneef: "Bijna niemand weet hoe hij destijds met een schot uit zijn dienstwapen een wrede en doorgedraaide korporaal van de nazi's het zwijgen oplegde. Die kerel stond op het punt Nederlandse ambtenaren neer te schieten. Mijn achterneef voorkwam hiermee een bloedbad." De Duitsers eisten de uitlevering van Andries, maar deze weigerde zich over te geven. Hij kreeg daar nog een uur de tijd voor en bleef kalm, vastbesloten en vriendelijk als altijd. Hij vertelde mijn moeder dat hij zich ging voorbereiden op de dood en vroeg haar om nadien zijn ouders in te lichten. Moeder moest zeggen dat hij was geraakt door een vijandelijke kogel op de Grebbeberg. Ook vroeg hij haar rabbijn Levisson in te lichten omtrent zijn wêrkelijke einde. In orthodox joodse kring is zelfmoord taboe."

Op 15 mei 1940 pleegde Andries zelfmoord. Hij werd op 5 juni 1940 herbegraven op de joodse begraafplaats te Leeuwarden. Zijn graf wordt door de Staat der Nederlanden onderhouden.

Nieuweburen 55 nz

Woonhuis Rijkje de Metz (gesloopt)

Even ten westen van de Vijzelstraat aan de Nieuweburen noordzijde woonde Rijkje de Metz (Leeuwarden 1872-Auschwitz 1942), dochter van David de Metz en Leentje Cohen. Zij was handelaarster en fruitverkoopster en luisterde ook wel naar de bijnaam 'Joderiekje'. Volgens overlevering zat zij vaak diep in gedachten verzonken op de stoep voor haar huis, samen met haar buurvrouw – vrouw Schuyer – die dan een boek las. Straatvoetballertjes kregen wel eens voor een klusje bij de voetbalclub een oude afgedankte buitenbal. Dan renden zij naar Joderiekje omdat zij voor 5 cent een varkensblaas te koop had, de jongens stopten deze in hun buitenbal, bliezen hem op en het voetballen kon beginnen. Rijkje stierf op 11-12-1942 in Auschwitz.

Wissedwinger 48

Joodse armenschool (gesloopt)

In 1827 komt er aan de Nieuweburen een joodse armenschool zowel voor algemeen als voor godsdienstonderwijs. In 1842 sticht het Stedelijk Bestuur een Stads Israëlitische Armenschool achter de Nieuweburen noordzijde aan de Wissedwinger ter plekke van de huidige Noorderweg. Er zijn dan ook al een aantal particuliere joodse scholen. In 1860 werd de Stads-Israëlitische armenschool, ingevolge de wet op het lager onderwijs van 1857, opgeheven, terwijl de leerlingen per 1 januari van het daaropvolgende jaar naar de verschillende openbare lagere scholen overgingen. In 1864 verkreeg de Nederlandsch Israëlitisch Godsdienstige schoolcommissie het verlaten gebouw tijdelijk in huur, tot het geven van godsdienst-onderwijs. Van 1873-1878 heeft dit lokaal nog gediend tot gemeenschappelijke hulp-armenschool, waarna het, tot het einde van 1886, opnieuw voor het Israëlitisch godsdienstonderwijs is gebruikt. In laatstgenoemd jaar betrok men de gereedgekomen Dusnusschool op de hoek van de A.S. Levissonstraat. Het oude lokaal op de Wissedwinger diende vervolgens doorlopend tot hulpschool. In 1903 werd het gebouw bestemd voor het geven van onderwijs aan schipperskinderen. Het schoolgebouw werd rond 1926 gesloopt.

Gezicht op de Wissesdwinger ter hoogte van de Vijzelstraat. Op de voorgrond de in 1859 gedempte Noorderstadsgracht (Noorderweg). Geheel rechts de in 1842 gestichte Stads Israëlitische Armeenschool.

11

Voorstreek 88

Woonhuis Prof. dr. David de Wied
(Pizzeria 'Mama Mia')

De wandeling wordt vervolgd langs de Nieuweburen in de richting van de Dubbele Pijp aan de Voorstreek. Neurofarmacoloog prof. dr. David de Wied (Deventer 1925-2004), zoon van een joodse slager, bracht hier – aan de oostzijde op nr. 88 – een deel van zijn jeugd door. Een deel van zijn middelbare-schooltijd bracht hij door in Leeuwarden, waar het gezin toen woonde. Tijdens de oorlog was hij ondergedoken in Wassenaar. David de Wied studeerde na de oorlog geneeskunde in Groningen, waar hij in 1958 lector en in 1961 hoogleraar werd. Twee jaar later vertrok hij vanwege betere onderzoeksmogelijkheden naar Utrecht. Bij het grote publiek werd David de Wied vooral bekend als de uitvinder van de leerpil.

Vroege synagoge

In het begin van de 18de eeuw werd er een huissynagoge ingericht in een pand nabij de Amelandspijp. Het gebouw moest worden gedeeld met rooms-katholieken, sedert 1580 een formeel niet erkende, doch stilzwijgend gedoogde godsdienstige minderheid in protestants Leeuwarden. Al voor 1700 zou er een synagoge in Leeuwarden hebben bestaan, mogelijk op een bovenkamer van een huis aan Voorstreek 84.

Geboortehuis Alexander Cohen

Schrijver en journalist (Jozef) Alexander Cohen – vernoemd naar zijn beide grootvaders – wordt op 27 september 1864 als zoon van Aron Heiman Cohen en Sara Jacobs geboren in het pand bij de Meelbrug op de hoek van de Voorstreek en de Tuinen. In verband met een betere bereikbaarheid van de Turfmarkt – de gracht langs Turfmarkt en Tweebaksmarkt werd in 1894 gedempt – viel het karakteristieke grachtenpandje dat aan de noordkant uit het water oprees ten prooi aan de slopershamer. In zijn boek *In Opstand* beschrijft Alexander Cohen zijn Leeuwarder jeugdherinneringen, waarbij hij gewag maakt van het gegeven dat hij in zijn kinderjaren zo vanuit huis op het ijs kon stappen. Meer over Alexander Cohen bij nr. 17: Kelders 15.

12

Sacramentsstraat 19
Synagoge

In het begin van de 18e eeuw was er een kleine synagoge gevestigd aan de Amelandspijp. Omstreeks 1745 werden twee huizen aan de Sacramentsstraat ingericht tot synagoge. Ondanks verbouwingen was het gebouw aan de Sacramentsstraat na enkele decennia weer te klein geworden voor de sterk groeiende gemeente. Het lukte om nog enkele naast gelegen huizen aan te kopen en er werd gekozen voor totale nieuwbouw op de plaats van de oude synagoge. Het gebouw is nu in gebruik als dansschool bij Saco Velt.

In 1802 werd Mosjee ben Elchanan (Mozes Kan) door de stemgerechtigde leden benoemd als een der twee directeuren, die de bouw van de nieuwe synagoge moesten voorbereiden. In 1803 schonk de familie een Thora-schild aan de synagoge. Het nieuwe door Gerrit van der Wielen ontworpen gebouw, dat in 1805 gereed kwam, herinnert met zijn fronton en koepeltoren enigszins aan de 17e-eeuwse Grote Sjoel in Amsterdam. De synagoge, die ruimte bood aan bijna driehonderd mannen beneden en tweehonderd vrouwen boven, moest in 1865 worden uitgebreid. Toen verdween de koepeltoren en kreeg de synagoge het huidige uiterlijk.

Interieur van de synagoge rond 1935

De synagoge werd in 1948 opnieuw gewijd, maar bleek al snel te groot voor permanent gebruik. Het nagenoeg volledige interieur van de synagoge, inclusief de Thora-rollen, is in 1965 overgebracht naar het jeugdorp Kfar Batja, omdat de Leeuwarder synagoge veel te groot was geworden voor de door de Tweede Wereldoorlog gedecimeerde joodse gemeenschap. Alleen de Leeuwarder Menora, destijds geschonken door de familie Kan, voorouders van onder andere de bekende cabaretier Wim Kan, ging niet naar Israël. Die bevindt zich nu in het Joods Historisch Museum in Amsterdam in de permanente expositie.

In 2005 is het 200-jarig bestaan van de synagoge groots gevierd in zowel Leeuwarden als Israël. Er is toen op 10 maart in Kfar Batja een gedenkplaat onthuld door de zoon van de vroegere opperrabbijn van Friesland, de heer Dasberg en zijn vrouw. Daarop staat de tekst 'Zie uw zoon leeft' (1 Koningen 17:23) en het wapen van Leeuwarden (dat nagenoeg overeenkomt met het wapen van Jeruzalem, beide bevatten een staande leeuw!). Bovendien werd een nieuw voorhangsel voor de heilige arke, de kast met de wetsrollen, in gebruik genomen. Daarop staat de tekst 'Voor deze jongere/jongen heb ik gebeden' (1 Samuël 1:27). Het voorhangsel was geschonken door de familie Rosen Jacobson, rechtstreekse nakomelingen van Jacob de Joodse. De beide teksten staan in relatie tot de tekst op de buitenmuur van de vroegere joodse school: 'Het kind is niet meer' (Genesis 37: 30). Op 22 mei was de herdenking in Leeuwarden met o.a. de presentatie van een bord of lezeaar voor de oude synagoge. 's Middags was er een plechtige maar ook gezellige, druk bezochte bijeenkomst in de synagoge. Het publiek kwam niet alleen uit Friesland, maar uit heel Nederland en ook Israël en Engeland; meest joodse bezoekers met voorvaderlijke wortels in Leeuwarden.

De inwijding van de nieuwe synagoge in de Sacramentsstraat in 1805

De wetsrollen van Leeuwarden

De redding van de wetsrollen van de joodse gemeente van Leeuwarden is een verhaal van persoonlijke moed, zwijgzaamheid, toeval, goede contacten en ook een beetje mazzel.

Het is een verhaal dat opgaat voor de meeste joodse gemeenten in Nederland ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Maar wat het verhaal van de Leeuwarder wetsrollen bijzonder maakt, is de nieuwe bestemming die ze na de oorlog kregen in een synagoge in de staat Israël. Hier leeft de herinnering aan de eens zo levendige joodse gemeente van Leeuwarden voort in dit vitale, op de toekomst gerichte jeugdorp Kfar-Batja.

Het vernietigen van de joodse rituele voorwerpen maakte deel uit van de moord op de joden in Europa. Alles wat herinnerde aan het joodse leven moest weggevaagd worden: mensen en materiaal. Vrijwel alle joodse gemeenten in Nederland hebben geprobeerd om hun Thora-rollen en andere rituele voorwerpen voor de bezetters in veiligheid te brengen. Dat lukte niet altijd even goed maar de wetsrollen van de joodse gemeente in Leeuwarden zijn vrijwel ongeschonden door de oorlog heen gekomen. Dat is vooral te danken aan een paar mannen die op tijd inzag dat ingrijpen noodzakelijk was. Hoofdrolspelers waren Rijksarchivaris Heerma van Voss die bereid was om de wetsrollen op te nemen in de collectie Hebreeuwse handschriften die in het archief bewaard werden. Hij had dat verzoek gekregen van Hartog Beem, kenner van het joodse leven in Friesland en Nederland. Met behulp van enkele ingewijden wisten zij een aantal wetsrollen tijdens de bezetting, in de zomer van 1942, te verstoppen op de zolder van de Kanselarij te Leeuwarden waar destijds het Rijksarchief ondergebracht was.

Op deze zelfde zolder bevindt zich sinds 1995 het Verzetsmuseum Friesland, dat onder meer een monument bevat waarop alle 616 vermoorde joden uit Friesland worden herdacht. Nog eens zeven wetsrollen waren met enkele andere voorwerpen ondergebracht in Berlikum, een dorpje even ten noorden van Leeuwarden. Via dominee Offers waren ze daar bij de verzetsman Bindert Bosma thuis in de bedstee verstoppt en ondanks een Duitse inval waarbij de hele woning werd doorzocht, zijn ze de oorlog ongeschonden

doorgekomen. Eind mei 1945 waren ze weer terug op de plaats waar ze hoorden. Want de Grote Sjoel in de Sacramentsstraat was er nog en ook de inventaris, maar de mensen niet meer. Voor de weinigen die de oorlog hadden overleefd was het een te grote sjoel geworden waarin ze zich verloren voelden. De sjoel gaf vooral ruimte aan schrijvende herinneringen aan de tijd van voor de grote vernietiging.

In 1963 werd duidelijk dat het joodse leven in de Friese hoofdstad te beperkt van omvang zou blijven en het in stand houden van een grote sjoel een te zware taak voor de kleine joodse gemeenschap was. Uit die tijd stammen ook de eerste contacten met het jeugdorp Kfar-Batja waar men wel een mooie sjoel, ruim en licht en met een hoge zoldering ter beschikking had, maar geen inventaris. Na de nodige onderhandelingen, wettelijke bepalingen en kwesties inzake de invoerrechten afgerond te hebben kreeg de overdracht haar beslag. Op 6 december 1964 vond in Leeuwarden de plechtige afscheidsdienst plaats, een emotioneel moment voor de kleine groep die het allemaal had meegemaakt. Op 20 oktober 1965 vond in Kfar-Batja de plechtige inwijdingsdienst plaats.

13 Sacramentsstraat 28 Woonhuis Levie Drielsma

Levie Drielsma (Leeuwarden 1902-Auschwitz 1943) was een zoon uit het eerste huwelijk van Hessel Drielsma, ijzerhandelaar op de Voorstreek. In zijn boek 'Joods leven in de Friese hoofdstad 1920-1945' schrijft Sal de Jong over 'gekke Lewie Drielsma': 'Deze jongen sprak nog geen tien woorden in een jaar. Maar zijn fluiten was het werk van een kunstenaar. Met een ongekennde muzikaliteit floot hij al de grote opera's feilloos tot op de laatste maten: 'Rigoletto', 'Aïda', 'Cavalleria-Rusticana', 'Faust' van Gounod. Kortom het gehele genre van de klassieke opera. Als men in de jodenbuurt 's morgens voor dag en dauw iemand hoorde fluiten, was het steevast 'gekke Lewie Drielsma', die dan uit de Sjoel op weg was naar de ouderlijke woning'. Levie stierf in Auschwitz op 28 februari 1943.

Speelmansstraat 2

Ohabé Thora

Aan de Speelmansstraat zijn de meeste oude huisjes vervangen door nieuwbouw appartementen.

Op nummer 2 is het gebouw van het Israëlitisch religieus studiegenootschap Ohabé Thora (beoefening der Heilige leer). Dit gebouw is van de beroemde architect Willem Cornelis de Groot, al zou je dat op het eerste gezicht niet zeggen. Het gebouw is ingewijd op 16 juli 1905 door opperrabbijn en voorzitter van het genootschap de heer Samuel Isariah Azaria Rudelsheim (1869-1918). In zijn rede bedankte hij onder anderen de Leeuwarder protestanten en de rooms-katholieken voor hun krachtige medewerking aan de gehouden verloting om geld bijeen te brengen.

Speelmansstraat 19 (gesloopt)

Hartog Cohen 'de Zuurkoning' en Kaatje Feitsma

Ook de 'Zuurkoning' Hartog Cohen (Leeuwarden 1875-Auschwitz 1942) was gevestigd in de Speelmansstraat. Zijn vrouw Kaatje Feitsma verkocht augurken in haar lekkernijenwinkeltje, die bereid waren volgens eigen recept. Dat recept is overigens nooit publiek geworden. Hartog handelde meestal op straat in garens en band, maar stond met een vistent op de kermis en verkocht ook daar zijn zure bommen. Op zijn vistent prijkte zijn titel: 'De Zuurkoning'. Hartog en Kaatje werden beiden in 1942 in Auschwitz vergast.

Speelmansstraat 22 (gesloopt)

Karel Veltman en Selma Cahn

Leeuwarder Karel Veltman (Leeuwarden 1906-Sobibor 1943) was getrouwd met de Duitse Selma Cahn. Zij hadden een winkeltje in suikerwaren. Op 7 mei 1943 is in het kamp Westerbork hun tweede kind, de zoon Jacques Bernd geboren. Het hele gezin komt in Sobibor om het leven. Alle vier werden op dezelfde dag vergast.

14 Slotmakersstraat 18-20

'Heil u Israël'

In de gevel van het winkelhuis genummerd Slotmakersstraat 18-20 bevindt zich een gedenksteen in Lodewijk XVI-trant met een Hebreeuws opschrift dat betekent: 'Heil U Israël' (1781). De steen zou afkomstig zijn uit het joodse badhuis aan de Nieuweburen. In 1865 is de steen herplaatst in een nieuw badhuis aan de Slotmakersstraat, dat in 1931 is vervangen door het huidige pand.

15 Slotmakersstraat 16

Synagoge

Sinds 14 juni 1980 is er voor de gehele Friese joodse gemeente – Kehillah in het Hebreeuws – een nieuwe kleine synagoge aan de Slotmakerstraat 16, om er in ieder geval de Hoge Feestdagen in ere te houden voor de toen nog 70 leden tellende geloofsgemeenschap. Hiertoe werden de woningen van de voormalige 'chazan' (voorganger) en 'sjammes' (koster) achter de voormalige grote sjoel aan de Sacramentsstraat grondig verbouwd. In de nieuwe synagoge werd de inventaris van de in 1953 afgebroken sjoel van Gorredijk, waarover de Leeuwarder gemeente sedert 1948 de beschikking had, ingebouwd. Het interieur van de grote sjoel werd in de jaren 1964-1965 overgebracht naar het kinderdorp Kfar Batja in Israël. De oorspronkelijk uit Hilversum afkomstige geestelijk leider Nathan Dasberg van het kinderdorp ging tijdens de inwijdingsplechtigheid van de nieuwe synagoge voor tijdens de 'minchah' of middagdienst. Mevrouw Trees Troostwijk-Slagger bood namens het damescomité van de gemeente twee Thora-manteltjes, die bestemd zijn ter bedekking van de wetsrollen (Thora), en een voorhangkleed voor de arke voor de feestdagen aan. Het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap schonk tien Tefilloth (gebedenboeken). Dasberg bracht uit Kfar Batja de Choemash (de vijf boeken van Mozes uit het Oude Testament) mee. Namens het Leeuwarder gemeente-bestuur werd de plechtigheid bijgewoond door toenmalig wethouder Joop ten Brug.

Voorstreek 65

Fietsenhandelaar Maurits Levie Turksma (Lammert de Vries)

Maurits Levie Turksma (Leeuwarden 1897-Ludwigsdorf 1944) (fietsenhandelaar) was een zoon van Levie Mozes Turksma en Louise-Louisa Wolf Stodel. Zijn moeder overleed in 1932. Maurits Levie trouwde op 3 november 1932 in Groningen met Elisabeth (Lies), dochter van Herman Benjamin van Hasselt en Lea de Rooy. Maurits Levie en Elisabeth hadden twee kinderen: Johanna Esther en Maurits Levie. Het hele gezin is omgekomen in de oorlog.

Voorstreek 27

Winkel Eliazer (Elie) Feitsma

Vanaf 1923 was 'Allemansgading' van Elie Feitsma (Leeuwarden 1875-Leeuwarden 1940) hier gevestigd. Feitsma verkocht vooral schoenen en manufactures. Hij was een uitbundige adverteerder: 'wij zullen thans alles overtreffen, wat tot nu toe is aangeboden'; 'ijzersterke jongensschoenen' met 'onverwoestbaar rubber onderwerk'. Elie Feitsma heeft uit zijn eerste huwelijk met Rachel de Jong twee zonen: Abraham (1901-1944) en Izaak (Leeuwarden 1904-Bergen Belsen 1944). Appie en Isie Feitsma waren ook zeer bekende middenstanders in Leeuwarden. Zij waren de eigenaars van Schoenenmagazijn "De Uitkomst" aan de Nieuwestad 32. Appie Feitsma, behoorde bij de gearresteerden die werden verdacht van het verwijderen van bordjes 'Verboden voor Joden' (april 1942).

16

Voorstreek 11

Antiekhandel Izak de Vries

Aan de Voorstreek 11 was sedert eind jaren 70 van de 19e eeuw de gerenommeerde antiekhandel van Izak de Vries (Leeuwarden 1843-Leeuwarden 1910) gevestigd. Dankzij de florerende handel kon in 1887 een magazijn aan de Minnemastraat 9 in gebruik worden genomen. De familie de Vries zelf heeft enige tijd aan de Spanjaardslaan gewoond op nummer 21, maar keert toch weer naar de Voorstreek terug. Daar overlijdt Izak de Vries in 1910. Zijn graf en dat van Aaltje Dwinger, overleden in 1911, vindt men op de joodse begraafplaats

aan de Jelsumerstraat. Zoon Bernard de Vries nam de antiekhandel in 1910 van zijn vader over. Tot 1942 was hij eigenaar van de firma I.B. de Vries.

17

Kelders 15

Winkel Levie (Louis) Cohen

Op de Kelders 15 woonde Levie (Louis) Cohen (Leeuwarden 1877-Leeuwarden 1929) met zijn engros- en detailhandel in galanterieën. Diens weduwe Betje Cohen-de Jong zette de zaak na het overlijden van naar man voort. Eind jaren 70 van de 19e eeuw werd de bovenwoning van dit pand bewoond door de schrijver-journalist Alexander Cohen, met wie Levie overigens geen aanwijsbare familierelatie had.

Alexander Cohen

Schrijver-journalist (Jozef) Alexander Cohen, (Leeuwarden 1864-Toulon 1961) geboren op de hoek van de Tuinen en de Voorstreek bij de Meelbrug, bewoonde later samen met zijn ouders nog een bovenwoning aan de Kelders 15. De jonge Cohen keerde zich meer en meer af van het conservatieve joodse milieu waarin hij opgroeide en nam uiteindelijk in 1882 dienst in het Koninklijk Nederlands-Indische leger, om in 1887 voor een half jaar terug te keren. Kort daarna vertrok hij naar Den Haag om vervolgens naar Frankrijk te emigreren. Hij werd correspondent van de Telegraaf en schreef voor een aantal Franse bladen. Cohen woonde het grootste deel van zijn leven in Frankrijk en overleed op 1 november 1961 in Toulon. Op 11 november 1907 was Cohen reeds tot Fransman genaturaliseerd.

18

Over de Kelders 26

Corset Royal

Decennialang waren corsetten een must voor de moderne vrouw. Ook in Leeuwarden waren verschillende winkels gespecialiseerd in corsetten. Eén van die zaken was Corset Royal aan Over de Kelders 216, later 26, gedreven door Jonas de Bruin en Kaatje de Bruin,

geb. Cohen. De zaak startte in 1915 als filiaal van het Groninger Corsetten magazijn. Men betrok de corsetten vooral uit Amerika. De firma groeide in de jaren 20 en 30, de zaak vestigde zich op de hoek van de Peperstraat en de Weaze. Het assortiment werd verbreed met o.a. kousen en bustehouders. Mevrouw de Bruin-Cohen deed de zaak en de heer de Bruin vertegenwoordigde de zaak als reiziger. Het echtpaar heeft een dochter Dora, geboren in 1922. Op 19 mei 1940 adverteert Corset Royal in de krant met een extra aanbieding voor de Pinksterdagen: Bustehouders al vanaf vijfenzeventig cent, onderjurken één gulden tien en directoires vijfenvijftig cent. Ondanks het feit dat alle drie een Sperre hadden, is het gehele gezin op 3 maart 1942 naar Westerbork getransporteerd en eind maart 1943 in Sobibor vergast.

Weaze 12

Israëlische grillroom 'Shalom'

In 1979 werd in de voormalige showroom van kantoorboekhandel Van Wieren de Israëlische grillroom 'Shalom' geopend. Het bedrijf wisselde daarna verschillende malen van eigenaar en groeide uit tot een bekende Leeuwarder shoarmazaak. Hoewel de naam van de zaak anders doet vermoeden, was de klandizie van 'Shalom' niet altijd vreedzaam. Het broodjeshuis was in het verleden meerdere malen het toneel van bloedige vechten en steekpartijen.

Begin jaren 90 waren er meer 'Israëlische' shoarmazaken: Tel Aviv (Groot Schavernek 27), Jeruzalem (Nieuwestad 3), Jossies Inn (Nieuwesteeg 12) en King David (Grote Hoogstraat) en meer. Opvallend voor die jaren was de late sluitingstijd. Men was vooral op (extreem) late stappers gericht.

19

Naauw 10

De Bruin damesmode

In dit pand hebben meerdere generaties van de familie De Bruin gezeten. Mozes de Bruin (Leeuwarden 1893-Sobibor 1943) nam de zaak over van zijn ouders Abraham de Bruin (1856-1933) en Pina Leijdesdorff (1863- 1943). Na de oorlog zette kleinzoon Abraham

de Bruin de zaak in damesmode voort. De Bruin is te beschouwen als de laatste joodse winkel in de stad. Tot circa 1970 was deze zaak in damesmode hier gevestigd. Belangrijk was de verkoop van kousen. Enkele reclameleuzen: 'de nieuwste tinten de beste kwaliteiten', 'de laatste modesnufjes in een onovertroffen keuze'.

Waagplein e.o.

Rond het midden van de 19e eeuw waren de kermis en de meeste marktfuncties verplaatst naar het Zaailand. Tot die tijd brachten deze functies internationale contacten naar dit stukje binnenstad. Schoontje 'Neine' Cohen (1831-1905) was een populair stadstype, een straatventster van joodse afkomst die met haar fruit (vooral sinaasappelen) een vaste plek had bij het klokje op het Waagplein rond 1900. Haar zuster Martha (1833-1906) ging met een rieten wagentje met fruit de boer op. Het typische piepende geluid van het wagentje lokte veel jongens, die haar vervolgens probeerden tegen te houden.

Wirdumerdijk 34

Beursgebouw/bibliotheek Leeuwarden

In de jaren 1878-1881 werd het beursgebouw gebouwd op de resten van de vroegere Wirdumerpoortsdwinger. Het monument is een ontwerp van de bekende stadsarchitect Thomas Romein. De eerste verdieping van het gebouw werd gebruikt als beursshal voor de handel in granen, peulvruchten, aardappelen en andere akkerbouwproducten. In tijden van crisis werd de ruime beurs ook benut voor de opvang van groepen vluchtelingen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog verbleven er Belgische evacués. In mei 1940 werd het gebouw gebruikt voor de opvang van joodse vluchtelingen, die waren geëvacueerd uit kamp Westerbork. Het ging daarbij vooral om joden met de Duitse, Oostenrijkse en Poolse nationaliteit.

Nieuwestad 32

Abraham Feitsma

Op zaterdag 11 april 1942 om zeven uur 's avonds werden tien joodse ingezetenen van Leeuwarden gearresteerd als represaille voor het verwijderen van het bordje 'Verboden voor Joden' dat was aangebracht op een bank in het Vossepark. Zij werden naar het kamp Amersfoort overgebracht. Geen van de tien kwam ooit nog

terug. Abraham Feitsma (Leeuwarden 1901-Auschwitz 1944), eigenaar van het schoenmagazijn 'De Uitkomst' aan de Nieuwestad 32 te Leeuwarden, was een van hen. Hij woonde in de Transvaalstraat 67 te Leeuwarden. Appie Feitsma overlijdt op 6 juli 1942 in Mauthausen. Bijna de hele familie Feitsma kwam om in de Tweede Wereldoorlog.

Nieuwestad 100

Benjamin Feitsma

Benjamin (Beike) Feitsma (Leeuwarden 1893-Auschwitz 1943) begon hier een textielzaak rond 1930, die hij zelf ook wel 'Feitsma's Ongeregelde Winkel' noemde. Hij maakte reclame met leuzen als 'wij zijn niet te evenaren, voor zulke prijzen kocht u nooit, daar kan niemand tegen aan' en 'Voor schorten groot en klein moet u bij Feitsma zijn'. Beike bekleedde allerlei bestuursfunctie in joodse verenigingen, maar was ook actief binnen voetbalvereniging Frisia. Benjamin Feitsma woonde voor zijn deportatie aan de Nieuwestad 32, het pand waar zijn neven Abraham (Appie) en Izaak (Isie) hun schoenzaak hadden. In de oorlogsjaren werd het pand bij de zaak van Kaller getrokken. Feitsma's damesmode onder leiding van Martha, zus van Beike (en vrouw van Joseph Sanders) zat enkele jaren in Nieuwestad 76 (en eerder aan Bij de Put). Ook dit gezin overleefde de oorlog niet.

Nieuwestad 115-117

Familie Reens

Het joodse gezin Reens-van Crefeld woonde aan het begin van de jaren 40 op nummer 117 boven. In januari 1942 is in *Het Joodsche Weekblad* een overlijdensadvertentie geplaatst voor Izak Reens. Uit de begraafboeken van de joodse begraafplaats te Leeuwarden is bekend dat Izak Reens aldaar is begraven. In 1943 vonden Elizabeth Reens-van Creveld en haar dochter Roosje de dood in kamp Sobibor. Het gezin Reens had drie kinderen. Het tweede kind dook onder en emigreerde naar Amerika. Het derde kind was voor de oorlog getrouwd en had een gezin met drie kinderen. Zij overleefden de oorlog.

Nieuwestad 124-126

Hema/Gerzon

Tot 1918 stond hier herberg "Het Gouden Wagentje". Het toenmalige etablissement gold als de oudst bekende horecaonderneming van de stad. De historie ervan reikte in ieder geval terug tot de late 15de eeuw. In 1924 opent Eduard Gerzon van de N.V. Gebroeders Gerzon's Modemagazijnen te Amsterdam hier in een nieuw pand een filiaal. Er wordt kleding en lingerie verkocht. Het is een grote zaak met wel 60 winkelmeisjes in dienst, waarvan een aantal gymnastiekclub De Gerzongirls vormden. Het werd toentertijd beschouwd als een van de mooiste winkels van de stad. Omdat de familie Gerzon joods was, werd de zaak in 1941 onteigend door de Duitsers. Later kwam er het gewestelijk arbeidsbureau en in 1954 de Hema.

Nieuwestad 134

Nathan Woudstra

Hier was de winkel van Nathan Woudstra, schoenenhandelaar. Hij was een van de drie broers Woudstra. Er was een Mannus Woudstra, die een manufacturenhandel had op de Voorstreek, en Jacob Woudstra handelaar in huishoudelijke artikelen. Zij waren zoons van Marcus Woudstra die een sigarenhandel had op de Voorstreek (nr 89). Er was ook nog een zusje Woudstra, zij is getrouwd met Maurits van Kollem, tandarts en raadslid voor de S.D.A.P. In april 1940 trekt hij zich uit de politiek terug en vertrekt naar Nederlands-Indië. Na een periode in een jappenkamp te hebben doorgebracht, keerden zij aanvankelijk terug naar Nederland en vestigen zich in januari 1946 aan het Groningerplein nr. 9. Uiteindelijk emigreerden zij naar Californië. Nathan Woudstra was getrouwd met Esther Veerman, geboren te Amsterdam en had drie kinderen. Dit gezin heeft de oorlog niet overleefd.

Verkoop van fruit etcera door Schoonijde (Neine) Cohen (1831-1905),
wed. Izaäk Dwinger (1826-1895), op het plein bij de Waag.
Op de achtergrond de huizen aan de noordzijde van de Nieuwestad.

20 Sint Jacobsstraat 7 Antiekhandel Samuel van Messel

In Leeuwarden waren twee grote antiquairs: Samuel, bijgenaamd Franz Joseph, van Messel (1851-1929) en Bernard de Vries. Samuel van Messel had een treffende gelijkenis met de beminnelijke jodenvriend en keizer van de Oosterijks-Hongaarse dubbelmonarchie. Deze heren hielden zich bezig met het opsporen van grote kunstwerken, het kopen van middeleeuwse gobelins en het bezoeken van veilingen in grote kastelen en buitenplaatsen in Nederland, maar ze handelden ook in kleiner goed zoals Friese klokken, tinnen koffiepotten, tegeltjes en Chinees porselein.

21 Sint Jacobsstraat 18 Kunsthandel Sanders (Restaurant Yucatan)

Salomon Sanders wordt in 1866 geboren in Sneek en leert het vak van spiegel- en lijstenmaker bij familie in Rotterdam. In 1889 opent hij in Leeuwarden zijn fabriek, magazijn en winkel van spiegels, lijsten, schilderijen en aanverwante artikelen aan Wortelhaven 83. Een paar jaar later vestigt hij zich in Sint Jacobsstraat 1. De zaken gaan pas echt goed in 1898 na de verhuizing naar nr. 18. In de jaren 30 is Sanders de enige kunsthandel van betekenis in Friesland. In de kunstzaal boven de winkel zijn regelmatig exposities van schilders als Piet van der Hem en Germ de Jong. Salomon Sanders verwerft een vooraanstaande plek in de joodse gemeente. Na het overlijden van Salomon op 3 april 1936 in Hilversum neemt zoon Louis de leiding van de zaak over. Daar werken dan ook zijn broer, echtgenote, een drietal knechten en een leerling. Op 5 november 1941 wordt de winkel door de Duitsers leeggeroofd. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat het gezin niet terstond is ondergedoken maar niet eerder dan begin 1943. Op 15 december 1942 staan ze nog geregistreerd. Op 23 februari 1943 geven de Duitsers de Leeuwarder politie de volgende opdracht: *"Ich bitte das Judenhaus Sanders . . . zu inventarisieren. . ."*. Als de heer Zandstra en mevr. Van der Pol overleven ze (via 19 onderduikadressen) de oorlog. Een groot deel van de familie is niet zo fortuinlijk. In april 1946 adverteert kunsthandel Sanders

weer in de LC. Zelfs na het overlijden van Louis in 1963 zet Froukje Polak de zaak nog vier jaar op eigen kracht voort. Sinds 1986 is hier Mexicaans restaurant Yucatan gevestigd.

22 Sint Jacobsstraat 29 Woonhuis Rabbijn Benedictus (Baruch Bendit) Dusnus (Café Stars)

Het pand aan de Sint Jacobsstraat 29 is waarschijnlijk omstreeks 1880 gebouwd, of tenminste ingrijpend verbouwd. De opperrabijn van Friesland, Baruch Bendit Dusnus (Den Haag 1811-Leeuwarden 1886), bewoonde in 1847 tijdelijk een deel van het huis, dat allerlei bestemmingen heeft gekend: van schoorsteenvegersbedrijf, tot woonhuis tot winkel in naaimachines en een aluminiumhandel. In 1981 verloor het pand zijn winkelfunctie en kreeg het zijn bestemming als trendy café 'De Spoekepôlle'. Na een brand eind 1985 werd het goedlopende café nagenoeg identiek herbouwd, maar de sierlijke plafonds op de begane grond getuigen nog van een oudere indeling. De afwijkende kap dateert ook van na die brand.

Baruch Bendit Dusnus

Baruch Bendit Dusnus werd op 4 april 1811 in Den Haag geboren als zoon van Naphtali Dusnus en Sara Salomon Straus. Dusnus stamde uit een bekend geslacht van geleerden en zijn grootvader van vaderszijde was opperrabijn van Nijmegen geweest. Zijn vader heette eigenlijk Hartog Benedictus maar had in 1782 de naam Naphtali Dusnus aangenomen. Naphtali Dusnus was in Praag geboren en trouwde op 10 maart 1799 in Den Haag met de uit Frankfurt am Main afkomstige Sara Straus.

Hun zoon Baruch Dusnus bezocht in Den Haag de Talmoad Thora-school en legde in 1834 met succes het examen af voor aspirant-rabijn. Vervolgens vestigde hij zich in Rijperkerk waar hij op 30 januari 1837 voor de wet trouwde met Esther Leeuwensteen, dochter van de Leeuwarder parnas David Leeuwensteen en diens vrouw Branco Sally de Jongh. De kerkelijke inzegening of choepa vond op 8 februari in Leeuwarden plaats.

Op 15 januari 1838 werd in Rijperkerk Branco, de eerste dochter van Baruch en Esther, geboren. Kort daarop verhuisde het gezin naar Leeuwarden waar op 24 mei 1839 hun zoon Naphtali werd geboren.

Al spoedig werd Baruch Dusnus actief in het Leeuwarder gemeentelven. Herhaaldelijk gaf hij de gemeente rabbinale adviezen. Op 7 april 1840 werd hij benoemd tot opperrabbijn van Friesland, waarvoor de ministeriële goedkeuring op 3 juni volgde. Hiermee kreeg Leeuwarden een opperrabbijn die in de 44 jaar van zijn ambtsvervulling zijn stempel op de gemeente heeft gedrukt en wiens invloed tot aan de Tweede Wereldoorlog heeft doorgewerkt.

Binnen en buiten de gemeente bond Dusnus de strijd aan tegen de modernisering. Na het overlijden van opperrabbijn Salomon Jozef Rozenbach fungeerde hij van 1849 tot 1853 in het ressort Groningen ad interim, waar hij in heftige strijd gewikkeld raakte. Hij hield koppig vast aan het Jiddisch bij zijn predikaties.

Kort voor zijn 40-jarig ambtsjubileum in 1880 verloor hij zijn vrouw en voelde hij zich zeer eenzaam, ook omdat zijn vier dochters inmiddels waren getrouwd en zich elders hadden gevestigd. Hij vroeg bij het ressort zijn emeritaat aan, maar dit werd zeer ongebruikelijk geacht. Het was zijn bedoeling in het heilige land te sterven, maar hij overleed onverwacht in de nacht van 31 januari 1886 terwijl hij bezig was Thora te leren. Zijn naam leefde voort in de kort na zijn dood opgerichte Dusnus-vereniging, die tot 1945 talrijke geschenken aan de gemeente aanbood en in de naar hem genoemde Dusnus-school in de A.S. Levissonstraat, waar een gedenksteen zijn naam draagt.

23 Heerenwaltje 6 Woonhuis Samuel Coronel

Via het Auckamastraatje lopen we naar het Heerenwaltje. Op nummer 6 woonde Dr. Samuel Coronel (Amsterdam 1827-Leeuwarden 1892), de grondlegger van de sociale geneeskunde in Nederland. Coronel woonde van 1867 tot 1890 in Leeuwarden nadat hij door de minister was benoemd tot secretaris van de Geneeskundige Raad van Friesland

Samuel Coronel

Coronel werd geboren in Amsterdam als zoon van Mozes Coronel, directeur van het Portugees-Israëlitisch weeshuis aldaar, en Clara Pereira. Coronel groeide op tussen de weeskinderen. Vanaf 1844 studeerde Coronel aan het Athenaeum Illustre geneeskunde, de keuze van zijn vader. Coronel was twee jaar arts in Zevenhuizen; in 1853 kreeg hij zijn benoeming als 'stadsgeneesheer' van Middelburg. Feitelijk betekende dit dat hij armendokter was. Coronel beschreef de armoede als 'zoo intens en zulk groote schaal, een armoede, die een ontaardende invloed had op lichaam en geest van groote groepen der bevolking'. Met zijn tweede studie over de katoenwevers op Walcheren begaf Coronel zich als eerste in Nederland zich op het vlak van de sociale geneeskunde.

Coronel was gemeentearts van Amsterdam tot 1866; hij nam zelf ontslag vanwege slechte handhaving van de nieuwe regels en doordat hij door geruchten in opspraak was geraakt. In Leeuwarden ontmoette Coronel zijn tweede vrouw: Henriëtte Vos met wie hij op 25 mei 1868 trouwde. Zij schonk hem een dochter en twee zoons. Naar Samuel Coronel is het Coronel Instituut in Amsterdam vernoemd. Dit instituut houdt zich bezig met de ontwikkeling van de sociale en dan vooral de bedrijfsgeneeskunde.

24 Raadhuisplein 32 Gelukskantoor Max Cohen

In dit pand was voor de oorlog het Geluuskantoor van Max (Marcus) Cohen (1907-1942) gevestigd. Hier werden staatsloten verkocht. Twee maal viel de hoogste prijs van f 100.000,- in Leeuwarden op een door Cohen verkocht lot. In 1935 hing er een groot hoefijzer als symbool van het geluk op de voorgevel, met het wapen van Leeuwarden in het midden. Inbrekers hebben wel eens geprobeerd prijzengeld te stelen, maar de waakzame Cohen wist nog net op tijd de politie te waarschuwen. Met zijn Unicum Obligaties deed Max goede zaken. Cohen was getrouwd met Aaltje de Wilde,

de dochter van de slager, en kreeg voor hun scheiding in 1941 één zoon met haar. Hij komt om in concentratiekamp Mauthausen op 6 juli 1942.

Het "Gelukkigskantoor" van Max Cohen aan het Raadhuisplein 32

Kleine Hoogstraat

In het midden van de 18e eeuw woonde in deze straat Adam Joseph Levy, die (via Emden ingevoerd) Japans porselein verkocht. Hij was een broer van Isack Joseph Levy, een rechtstreekse voorvader van cabaretier Wim Kan, die een diamantslijperij in de Kleine Kerkstraat runde. In 1738 wordt hij genoemd in een lijst met joodse inwoners als wonende "bij 't Hoff". Adam Joseph Levy was gedurende lange tijd parnas. Het is echter slecht met hem afgelopen. Beladen met schulden vluchtte hij in 1763 uit Leeuwarden. Hij is vrij zeker meegesleept in de financiële crisis, die het gevolg was van de instorting van de wisselhandel in Amsterdam in 1763. Grote banken en handelshuizen gingen failliet, waardoor talloze kooplieden in grote moeilijkheden kwamen. In het Drents Archief bevindt zich een verklaring van de drost van Hoozevee, waarin deze op 5 december van dat jaar kennis geeft van de door Adam Joseph

Levy in zijn jurisdictie begane wanhoopsdaad: "Dat twee Joden op het Hoozevee an den Scholtes Beuker hadden bekend gemaakt op laatstleden Saturdag te circa seven Uren des Avonds dat seker Jode genaamt Adam Josef Levi sedert enige Dagen ten huise van den Jode Jacob uit Lewaarden angekomen zig aldaar in een beddestede hadde verhangen en dat de Schultes op het anbrengen van die beide Joden Meijer en [...] genaamt zig ten huise van de laatstgemelde hadde begeven" "Gemelde Jode is een vreemd onbekend persoon en zo men verneemt wegens gemaakte banquerouten uit Lewaarden gefugeert." De joodse gemeenschap in Leeuwarden zal met grote ontsteltenis van dit drama hebben kennis genomen.

25 Grote Kerkstraat 69 Gevelsteen 'Wapen van Jeruzalem'

In het pand Grote Kerkstraat 69 zijn twee bijzondere gevelstenen ingemetseld, die oorspronkelijk uit het jaar 1641 dateren. Het wapen met twee gouden Jeruzalemkruisen op een zilveren veld herinnert aan een bedevaart naar het Heilige Land die mogelijk door een van de vroegere bewoners is ondernomen. Onder de gevelsteen staat de tekst: 'Int wape van Ierusalem'. Het pand is in 1759 herbouwd (het jaartal 1768 op de steen is niet juist) en daarna nog vele malen ingrijpend gewijzigd.

26 Grote Kerkstraat 71 Dansschool Leviet

In de jaren 30 had de uit Groningen afkomstige Herman of Heyman Leviet hier een dansschool. Dansschool Leviet gaf cursussen in de Engelse en Latin stijl, waarbij steeds de nieuwste varianten werden onderwezen. Ook omgangsvormen kon men aan de dansschool leren. Vlak voor de oorlog vluchtte het gezin Leviet met zes kinderen naar Amsterdam, maar na de Duitse bezetting mocht Herman Leviet zijn beroep niet meer uitoefenen. Leviet wilde zijn gezin graag bij elkaar houden, maar daarmee werd onderduiken een probleem. Het gezin is uiteindelijk in de concentratiekampen Auschwitz en Sobibor overleden.

27 Grote Kerkstraat 27 Woonhuis Hessel en Arie Duparc

Hessel Mozes Duparc werd op 18 november 1817 in het huis Grote Kerkstraat 27 in Leeuwarden geboren als tweede kind van Moses Isak Duparc en Clara Hessel Drielsma. Hij ging in Groningen medicijnen studeren. Een studie die hij op 2 juli 1840, na een studie van nog geen vier jaar, afrondde met een proefschrift over kindermoord door ongehuwde moeders. Na zijn promotie keerde Duparc terug naar zijn geboortestad Leeuwarden waar hij onder andere werkzaam was als armenarts voor de joodse gemeente. H.M. Duparc werd bekend door zijn specialisme in de cholera, de ziekte die destijds nog een aantal epidemieën kende. In 1848 verhuisde hij naar Amsterdam waar hij aanvankelijk een betrekking had bij het gasthuis en later een bloeiende praktijk zou opbouwen.

Arie of Aron Duparc, een jongere broer van Hessel (Jossie) Duparc werd op 25 juni 1826 evenals zijn broer geboren aan de Grote Kerkstraat 27 te Leeuwarden. Op 2 januari 1850 kwam hij als ambtenaar in buitengewone dienst van de Provinciale griffie. Hij werd terstond chef van het nieuw opgerichte bureau voor de 'zaken der longziekte aan het rundvee'. In 1851, bij de organisatie van de Provinciale griffie, kwam hij in vaste dienst als tweede griffier. Daarna vervulde hij nog een aantal hogere functies binnen de Provincie. Van 1852 tot 1 oktober 1907 was Arie Duparc ook werkzaam als journalist van de *Leeuwarder Courant*, waar hij onder meer de rubriek Kunst en Letteren verzorgde. Gedurende 61 jaar was hij correspondent van landelijke kranten als *Het Handelsblad*.

In 1864 werd Arie Duparc voor de eerste maal tot lid in de gemeenteraad gekozen. Als raadslid behandelde Duparc het onderwijs en zorgde in samenwerking met Troelstra voor veranderingen in het onderwijs die ten gunste kwamen aan de 'gewone burger'. Daarnaast zorgde hij voor het verlenen van pensioen aan gemeenteambtenaren en -bedienden. In tal van commissies nam hij zitting als adviseur. In 1909 legde Arie Duparc zijn werk als raadslid neer.

Arie Duparc was gerespecteerd Leeuwarder ingezetene. Ook van officiële zijde werd hij hoog gewaardeerd en ontving tal van onder-

scheidingen, waaronder die van 'Ridder in de Orde van Oranje Nassau'. Tot vlak voor zijn dood schreef Arie Duparc nog ingezonden brieven in de *Leeuwarder Courant*. Hij overleed op 4 augustus 1916, negentig jaar oud, in Amsterdam en werd in Muiderberg begraven. Zijn stoffelijk overschot werd door familieleden en enkele intieme vrienden, waaronder de Leeuwarder opperrabbijn S.A. Rudelsheim ten grave gedragen.

28 Grote Kerkstraat 10 Woonhuis Valentinus Slothouwer (De Gouden Phoenix)

Valentinus Slothouwer (Arnhem 1738-Leeuwarden 1822) was zo'n docent die je nooit meer vergeet. Hij kwam in 1738 als zoon van Duitse joden ter wereld in Arnhem. Op voorspraak van regentes Maria Louise werd hij in 1764 rector van de Latijnse school in Leeuwarden. Alledaags was Slothouwer allerminst. Hij was een meester in Romeinse lyriek, dichtte niet onverdienstelijk en wist de scholieren op uiterst amuse wijze de grammaticaregels bij te brengen. Theocritus, Homerus, Vergilius en Horatius kende hij van buiten en dat verlangde Slothouwer ook van zijn leerlingen. Zijn colleges gaf Slothouwer al wandelend, een levendige aanpak die opmerkelijke resultaten opleverde: tien van zijn leerlingen brachten het tot hoogleraar.

Kleine Kerkstraat

Hier woonde een voorvader van de bekende cabaretier Wim Kan (1911-1983), te weten diens betoudovergrootvader Isaac Joseph Levy (1723-1780). Deze was naast stoker van sterke drank, diamantslijper in de Kleine Kerkstraat. In december 1761 adverteert hij in de *Leeuwarder Courant*: 'Isack Joseph Levy wonende in de Kleine Kerkstraat te Leeuwarden, maakt alle Heeren en Burgers bekend, dat hy nu reeds de Diamant Slypery byna 2 jaaren gedaan heeft, en vorders denkt te continueeren, hy vermaakt ook Ouderwetsche Steenen op de nieuwste moode Gebrillanteerd, die veel mooyer worden, by hem is ook te Koop allerhande zoorte van Diamanten en Paarlen, en hy koopt ook allerhande zoorte, by den zelven zijn ook Heele en gedeelte Loten in de Lotery te bekomen. Prys Courant'. In 1812 werd door deze

familie de achternaam 'Kan' aangenomen. De Joodse gemeenschap was van oudsher sterk vertegenwoordigd in de lotenverkoop.

Kleine Kerkstraat 32

Woonhuis Samuel Isaacs

In het pand Kleine Kerkstraat 32 heeft Samuel Meyer Isaacs (Leeuwarden 1804- New York 1878) een aantal jaren gewoond. Hij is geboren in een sinds lang afgebroken pand in de Bollemanssteeg, nu nummer 19. Het joodse gezin waarin hij opgroeide verhuisde in 1814 vanwege de economische malaise in de Franse Tijd naar Londen. De familie was orthodox en Samuel en drie van zijn broers werden rabbijn. Samuel arriveerde met zijn Engelse vrouw in 1839 in New York en werd daar rabbijn van de Elm Street B'nai Jeshurun synagoge. Hij was de tweede rabbijn in de Verenigde Staten die preekte in het Engels in plaats van in het Hebreeuws of Duits. Juist het gebruik van de Engelse taal maakte Isaacs tot een invloedrijk man. Hij benadrukte de eigen joodse identiteit en was een voorvechter van joodse rechten. Isaacs steunde vele welzijnsorganisaties. Halverwege de negentiende eeuw begon hij met zijn zoons een eigen joodse krant.

29

Boterhoek 1-3

Hofje Goozen en oudste joodse begraafplaats (Tresoar-Afûk)

Ongeveer ter plaatse van de Afûk boekwinkel in het voormalige Ryksargyfgebouw, nu onderdeel van het Fries Historisch en Letterkundig Centrum Tresoar, bevond zich tot 1935 het Hofje Goozen, een gasthuisje waar het arme jodinnen was vergund een rustige levensavond te genieten. Een mooi antiek poortje gaf toegang tot dit rustieke hofje. De geschiedenis ervan reikt terug tot 1859, toen de Israëlitische Gemeente 16 woninkjes rond een bleekveld aankocht en er onder andere een school voor joods godsdienstonderwijs in onderbracht. Destijds werd het complex nog aangeduid als het Oranjeklooster, dat zijn naam ontleende aan het huis Boterhoek 141, 'de Oranjeboom' genaamd. Op 16 juli 1886 werd door het Joods Armbestuur – inmiddels eigenaar geworden van het complex – opdracht gegeven om de bouwvallige huizen aan het Oranjeklooster af te breken en te vervangen door een tiental

De poort van het joodse hofje Goozen in de Boterhoek in 1936

nieuwe onderkomens. Stadsarchitect Herman Rudolf Stoett ontwierp de kamers, alsmede een toegangspoort aan de straatzijde. Na voltooiing vond op 4 mei 1886 de plechtige inwijding van de Hof Goozen plaats, om een half jaar later reeds weer te worden gesloopt. De naam van het hofje was ontleend aan het land Gosen, een district van Noordoost-Egypte, dat door de farao aan de Israëlieten voor een periode van 215 jaar ter bewoning was afgestaan.

Achter het hofje Goozen lag tot kort na de Tweede Wereldoorlog de op één na oudste joodse begraafplaats in Friesland, in 1670, na verkregen toestemming van het stadsbestuur, gesticht door Jacob de Jode. Deze begraafplaats werd in 1712 met een muur omringd en op 3 april 1739, in 1760 en in 1771 nog aanzienlijk vergroot. Recent historisch onderzoek heeft de identiteit van deze Jacob de Jode aangetoond. Gebleken is dat hij een zoon is geweest van de al eerder genoemde Moshe Ury HaLevi, die in 1602 naar Amsterdam kwam om aldaar de eerste Spaanse en Portugese joden te onderrichten in de joodse tradities en gebruiken. Waarschijnlijk is Jacob de Jode eveneens identiek aan Jacob Moises van Emden die in 1664 het burgerrecht verkrijgt in Workum. Naast de familie Jacobson zijn naar alle waarschijnlijkheid ook de leden van de bekende Leeuwarder familie Dwinger afstammelingen van deze Jacob de Jode.

Het jodendom kent meerdere namen voor begraafplaats, waaronder Bet Chajiem (huis van het leven), Bet Olam (huis van de wereld) en Bet Kevarot (huis der graven). Op joodse begraafplaatsen geldt 'eeuwige grafkrust', waarmee samenhangt dat joodse begraafplaatsen niet geruimd mogen worden. Dat heeft tot consequentie dat ze meestal een eind buiten de stad liggen. De oude dodenakker achter de Boterhoek werd in de Tweede Wereldoorlog zwaar geschonden doordat de bezetter er zonder enig gevoel voor piëteit en waarschijnlijk bewust een loopgraaf dwars doorheen had laten graven. Ook de ommuring was grotendeels verdwenen. Gras en vooral brandnetels tierden welig tussen de enkele nog overgebleven, scheefgezakte grafzerken.

Tresoar beheert met name archieven van joodse instellingen in Friesland en Hebreeuwse boeken die oorspronkelijk deel uitmaakten van de Universiteitsbibliotheek van Franeker. Het eerste in Franeker gedrukte boek in het Hebreeuws dateert van 1586.

Professor Kokadorus' / Meyer Linnewiel

Op 22 maart 1867 werd in een huisje aan het Oranjeklooster in de Boterhoek geboren Meyer Linnewiel (1867-1934), zoon van Jacob Linnewiel, koopman, en Hester Spier. Deze Meyer Linnewiel die na 1871 met z'n ouders nog enige tijd aan de Wissestraat in Leeuwarden woonde en op twaalfjarige leeftijd – op 12 oktober 1879 – met zijn ouders naar Amsterdam vertrok, werd een van de vermaardste, zo niet de allerberoemdste standwerker van Nederland. Hij was gezegend met een ongekend redenaarstalent, een heel spectrum aan joodse wijsheden, een grote dosis gein en veel fantasie. Hij noemde zich 'Professor Kokadorus', Hij oogstte veel succes door de manier waarop hij op het Amsterdamse Amstelveld en elders zijn waren aanpreef, vol politieke toespelingen en met ruige volkshumor. Ooit trad Professor Kokadorus zelfs op voor de koninklijke familie – waarna hij zich met recht 'Hofleverancier' noemde. Nog voor de oorlog, op 26 mei 1934, is Kokadorus in Amsterdam overleden. In 1977 kreeg hij een standbeeld op de plaats waar hij zijn grootste triomfen vierde: het Amstelveld.

FOTO FRIES MUSEUM

De oudste joodse begraafplaats achter de Boterhoek rond 1900. Achter de kerkhofsmuur ligt het Oranjeklooster. In het huis rechts van de toegangsdeur naar het kerkhof werd Meyer Linnewiel, alias 'Professor Kokadorus' in 1867 geboren.

SPOREN BUITEN DE BINNENSTAD

A

Hoeksterpoortsbrug Sabbatspaaltje

Op sabbat – van vrijdag voor zonsondergang tot zaterdag na zonsondergang – mochten Israëlieten volgens de joodse wet geen spullen naar een plaats buiten de stadsmuren dragen. Dit verbod reikte ver. Het gold bijvoorbeeld ook voor iemands bril, paraplu of voorwerpen in de jaszak. Vroeger gaf de rabbijn vlak voor aanvang van de sabbat met zedenpreken aan tot waar men mocht komen. Nadat de stadsvesten waren geslecht, kwamen er andere middelen om de stadsgrens te markeren. Het sabbatspaaltje is vermoedelijk in de jaren dertig van de twintigste eeuw geplaatst, tegelijk met andere paaltjes. De locatie van die andere paaltjes is niet meer bekend. Inmiddels is het paaltje op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. Het heeft nu alleen nog cultuurhistorische waarde.

B

De ‘nieuwe’ joodse begraafplaats aan de Spanjaardslaan

De ‘nieuwe’ joodse begraafplaats werd in 1833 in gebruik genomen en vormde een afgescheiden gedeelte van de door Lucas Pieters Roodbaard ontworpen Algemene Begraafplaats. Dit joodse gedeelte van de begraafplaats werd in tegenstelling tot de Algemene Begraafplaats in 1969 niet gesloten. Het kent ook geen speciale aanleg en vormt sinds 1871 een zelfstandig onderdeel van het gehele complex.

De begraafplaats is toegankelijk via een sobere betonnen toegangsbrug in de Jelsumerstraat die waarschijnlijk dateert uit de jaren 20 van de vorige eeuw. Op de brug staat een poort met dubbele houten deur. Boven de deur treft u aan het opschrift Job 3-19 en de bijbehorende tekst in Hebreeuwse karakters. Direct achter de ingang staat een gebouw dat dienst doet als lijkenhuisje. Hier is ook enig materieel opgeslagen. Het gave gebouwtje dateert waarschijnlijk uit het eind van de 19e eeuw en is opgetrokken uit baksteen en een met pannen belegd zadeldak met een royale overstek.

Op de omgrachte en door bomen omzoomde begraafplaats staat een honderdtal eenvoudige hardstenen graftekens die van groot historisch-genealogisch belang zijn. Joodse begraafplaatsen kennen naast staande grafstenen ook platte dekstenen. Op joodse graven wordt vaak een klein steentje achtergelaten ten teken dat men op bezoek is geweest. Als herinnering aan de weggevoerde joden uit Friesland is aan de rechterzijde, voorbij de ingang, een eenvoudig bakstenen monument met natuursteen- en marmerdecoraties geplaatst. Een deel van de aanwezige grafmonumenten is afkomstig van de vlak na de oorlog geruimde joodse begraafplaatsen aan de Boterhoek en de Groeneweg.

Joadepadsje en Joadeland

Bij vele oudere Leeuwarders leeft de herinnering aan het Jodenland (Joadeland) en het Jodenpaadje (Joadepadsje) nog voort. Het Joadepadsje bestaat al lang niet meer; het liep vroeger langs de joodse begraafplaats en hield op bij een hek, dat toegang bood tot het Joadeland, waardoorheen het Jelsumerbinnenpad naar het dorp Jelsum leidde. Dit binnenpad is een aantal jaren geleden (deels) tussen Vierhuisterweg en Haskedyk weer in ere hersteld. Dwars door het voormalige Joadeland loopt nu de brede asfaltweg richting Dammelaan en Bilgaard. Het gebied ontleende zijn naam aan enkele percelen weiland ten noorden van de joodse begraafplaats, welke in de loop der jaren door de Israëlitische Gemeente waren aangekocht.

Een wandeling door het 'Jodenland' langs het Jelsumerbinnenpad in 1926.

C

Spanjaardslaan 133 Schokkende beelden

Op Spanjaardslaan 133 woonde de joodse familie De Jongh. Het was een onopvallende joodse familie zoals er vele verspreid over de stad woonden. Op 12 november 1942 verscheen plotseling de Leeuwarder politie aan de deur om vader Israël en zijn drie dochters Rachel, Bernardina Henderina en Nicolina te arresteren.

Deze arrestatie werd in het geheim door de overbuurman, tandarts en amateurfilmer Ruurd Rodenburg, met een 8mm filmcamera vanachter de vitrages vastgelegd. Het schokkende beeldverslag laat een politieagent zien die bij de voordeur post heeft gevat als Israël met zijn dochters het huis verlaat. Zelf zeulen ze hun deels op een caddy geladen bagage met zich mee. Ze zouden nog diezelfde dag naar Westerbork

worden afgevoerd om vandaar op transport te worden gesteld naar Auschwitz. Een week later, op 19 november 1942, werden ze alle vier vergast. Het meest wrange van de vastgelegde beelden is, dat het merendeel van de voorbijgangers in het geheel geen acht slaat op het ontluisterende tafereel en, 'business as usual', zijn weg vervolgt.

Vier maanden later – op 17 maart 1943 – filmde Rodenburg eveneens hoe verhuysfirma Postma alle bezittingen van familie De Jongh in een verhuyswagen laadde. Vooraf was alle huisraad schriftelijk geïnventariseerd, zoals verordonneerd door de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg. Op deze wijze werden de eigendommen van tienduizenden joodse families in Nederland naar Duitsland overgebracht om te worden verdeeld onder de getroffen van de geallieerde bombardementen. Beide unieke filmpjes zijn jaren later opgedoken en worden bewaard door het Verzetsmuseum Friesland.

Filmfragment van 17 maart 1943. Tandarts Rodenburg filmde hoe verhuysfirma Postma alle bezittingen van familie De Jongh in een verhuyswagen laadde.

D Alexander Katan

Aan welke gruwelijkheden de joodse medeburgers werden onderworpen is inmiddels genoegzaam bekend. Het volgende relaas – over wat een lichamelijk gehandicapte stadgenoot heeft moeten ondergaan – doet zelfs tegenwoordig velen nog de haren te berge rijzen! Alexander Katan (Rotterdam 1899-Mauthausen 1943) en Julia Sophia Katan-Elze (Rotterdam 1891-Auschwitz 1942) woonden in Leeuwarden aan de Transvaalstraat 30. Alexander was werkzaam als docent en tolk. Toen de Duitse bezetter de jodenster invoerde, weigerde het echtpaar die te dragen. Dat leverde vanzelfsprekend problemen met de Duitsers op en uiteindelijk werden de echtelieden kort na elkaar opgepakt en naar de strafgevangenis in Leeuwarden gebracht. Julia werd vervolgens naar het beruchte vrouwenkamp Ravensbrück overgebracht en uiteindelijk naar Auschwitz gedeporteerd, alwaar ze op 29 november 1942 om het leven werd gebracht. Haar man kwam via kamp Amersfoort uiteindelijk in Mauthausen terecht. Dit Oostenrijkse kamp was kleiner dan Auschwitz maar deed wat wreedheden betreft er niet voor onder.

In deze kampgemeenschap nam Alexander Katan – Gevangene 13.992 – een speciale plaats in. Hij stond bekend als een zeer intelligente man die zeven talen sprak en door zijn medegevangenen 'de professor' werd genoemd. Katan, die aan de Engelse Ziekte leed in een tijd dat er nog geen medicijnen tegen bestonden, was misvormd. Zijn lichaam werd in Mauthausen beschouwd als demonstratie- en onderzoeksmateriaal. Katan was amper een meter lang en zijn gebogen botten wekten de interesse van de Rassenforscher – de 'rassenonderzoeker' – die in elk kamp aanwezig was. De nazi's maakten een onderzoeksobject van hem. Alexander Katan werd niet vergast, zoals de andere joden in Mauthausen. Hij kreeg een injectie in het hart. Waarschijnlijk werd zijn skelet geprepareerd.

Een overlevende van Mauthausen deed verslag van het volgende voorval dat zich in het kamp heeft voorgedaan: "Een boomlange Hamburgse crimineel droeg de onderwijzer uit Leeuwarden onder zijn rechterarm. De crimineel was 1 meter 90, de onderwijzer niet groter dan 1 meter. Bij de ingang van het Oostenrijkse concentratiekamp Mauthausen werden ze – ter ondersteuning van de door de Nazi's verkondigde rassenleer

Alexander Katan (1899-1943)

– getoond aan bezoekers. Zie hier het verschil tussen een ariër en een jood”. Het is tekenend voor de vernederingen die Alexander Katan heeft moeten ondergaan voordat hij op 27 januari 1943 werd vermoord.

Zoon Alphons Katan, die twaalf jaar was toen zijn ouders werden weggevoerd, besloot pas laat in zijn leven het concentratiekamp, waar zijn vader werd vermoord, op te zoeken. Katan nam contact op met de Stichting Vriendenkring Mauthausen in Amsterdam die jaarlijks een reis organiseert. Op een kennismakingsbijeenkomst keek hij een boekje van het Oostenrijkse ministerie van Binnenlandse Zaken in. “Het eerste wat ik daarin zag waren foto’s van mijn vader. Daar stond hij, in al zijn afhankelijkheid, in zijn gevangenispak voor een barak. In het Duitse bijschrift was de afschuwelijk cynische tekst te lezen dat hij ‘skelettiert’ was.”

E Benninga’s Margarinefabrieken

In september 1938 verscheen in het Nieuw Israëlitisch Weekblad het volgende bericht: “In den ouderdom van 84 jaar is overleden de heer B. Benninga, grondlegger van de N.V. Benninga’s Friesche Margarinefabrieken. De overledene is indertijd te Lemmer op bescheiden voet een vethandel begonnen, welk bedrijfje later onder leiding van zijn zoon in de N.V. Benninga’s Friesche Margarinefabrieken, welke te Leeuwarden en te Mitcham nabij Londen Fabrieken bezit, tot een industrie van betekenis is uitgebreid. Ofschoon zijn zoons zich in latere jaren met de wezenlijke leiding van het bedrijf hebben belast, heeft de overledene zich tot voor enkele jaren met onverflauwde belangstelling van de gang van zaken op de hoogte gesteld. Zondagmiddag heeft onder grote belangstelling, vooral van de zijde van het personeel der fabrieken, de begrafenis plaats gehad, waarbij de eerwaarde heer S. Mendels in het Metaheir-huis de verdiensten van de ontslapene, die ook een traditionele jood was, herdacht.”

In het bedrijf bestond een hechte band met de medewerkers; de vele uitstapjes getuigen daarvan. Toen brak de oorlog uit, die de familie veel ellende bracht. Jacob, die directeur was van de Engelse bedrijven in Hull en Mitchell en mededirecteur in Leeuwarden wilde zijn vrouw en kin-

deren al in april 1940 overbrengen naar Engeland. Zijn vrouw weifelde en toen ze wilde gaan, was het te laat. Jacob pleegde daarop zelfmoord en werd in Muiderberg begraven. Zijn vrouw en kinderen doken onder en overleefden de oorlog. Zijn halfbroer Simon – van de Sneker vestiging – werd op 11 april 1942 gearresteerd als represaille voor het door onbekenden verwijderen van het bordje “Verboden voor Joden” van een bank in het Vosseparkje in Leeuwarden. Hij was één van de tien willekeurig opgepakte mannen die via kamp Amersfoort werden afgevoerd naar Auschwitz, waar hij op 25 januari 1943 overleed. Izaak met zoon Benjamin en neef Leo bleken de enige overlevenden in mannelijke lijn.

In de kantooral van Benninga's Margarinefabrieken werd op 10 juni 1949 een bronzen plaquette onthuld ter nagedachtenis aan tien joodse personeelsleden die in de oorlog werden vermoord. De gedenkplaat is na de sloop van het fabriekscomplex aan het Verzetsmuseum geschonken. In het laatste kwartaal van 1944 werd gestart met de productie en verkoop van de boterhampasta 'BEBOGEEN'. Als een Leeuwarder in de jaren vijftig naar de inhoud van z'n broodtrommeltje werd gevraagd – 'wat hestou op dyn broad?' – dan luidde het antwoord in de helft van het aantal gevallen: 'Kees', maar voor de andere helft was het vragen naar de bekende weg: 'Bebogeen natuerlik'.

In de jaren 70 werd een nieuwe fabriek in Heerenveen gebouwd. Het bedrijf is nu een bloeiend geheel onder de naam Romi-Smilfood, maar met nog steeds 'BEBO' als een van de bekendste merken. De fabrieksgebouwen aan de Harlingertrekweg werden verkocht aan de Postgiro, tegenwoordig de ING.

de veemarkt tot verboden gebied voor joden verklaarden, verlegde zij haar handel naar de omgeving van het Zuiderplein en de Schrans. Zij zat op het muurtje voor Café Spoorzicht – op de plaats waar later het Fries Rundvee Stamboek was gevestigd – of aan de overkant bij de overweg, waar de meeste Leeuwarders zich nog het bloemenstalletje herinneren. Betjes man Willem Schollen, sigarenmaker van zijn vak, werkte in de oorlog in Kampen. Op een gure donkere winteravond is hij daar te water geraakt en verdronken. Die tragedie en het leed dat de Duitsers Betje aandeden door een groot deel van haar familie uit te roeien – zij zelf heeft in Kamp Westerbork gezeten, maar is door haar gemengde huwelijk aan transport ontsnapt – maakten de jaren dat ze bij de overweg stond niet tot de gelukkigste uit haar leven. In 1951 is Betje Cohen, zeventig jaar oud, overleden.

Het beeld, een bronsplastiek, is een geschenk van de toenmalige eigenaresse van Winiaherne, de Vereniging voor Volkshuisvesting, tegenwoordig Nieuw Wonen Friesland, aan de gemeente Leeuwarden. Om de oud-Leeuwarders en vooral de oud-Huizumers die in deze bejaardenflat wonen, een aandenken te geven aan vroeger. De in 1987 overleden Jan Schaafsma kwam op het idee Betje Cohen te laten ver-
eeuwigen. Zij heeft gewoond op de plaats waar nu Winiaherne staat: in de Smidsbuurt.

Het beeld van Betje is gemaakt door beeldhouwster Karianne Krabbendam uit Grouw.

F Schrans / Hollanderdijk Standbeeld Roosje Cohen

Op 26 november 1988 onthulde burgemeester mr. John te Loo tegenover het bejaardenappartementencomplex Winiaherne op de hoek van de Schrans en Hollanderdijk het beeldje van Betje Cohen, een Leeuwarder koopvrouw die, evenals haar tweelingzuster Roosje, jarenlang op de veemarkt heeft gestaan met chocoladerepen, peper-munt, mangels en pinda's. Toen de Duitsers in het begin van de oorlog

colofon

uitgave	Historisch Centrum Leeuwarden en VVV Leeuwarden
ontwerp	BW H ontwerpers
tekst	Historisch Centrum Leeuwarden Met dank aan Halbe Hageman, Cees Drijver, Jaap de Groot, Marga ten Hoeve en Corien Rattink
redactie	Jan Faber, Geart de Vries en Klaas Zandberg
beeldmateriaal	Historisch Centrum Leeuwarden (voor zover niet anders aangegeven)
druk	Hellinga Grafische Specialisten
1e druk	april 2010
2e druk	april 2013